

О. СЛІСАРЕНКО

БЕЗ КОМПАСУ

ОПОВІДАННЯ

УБ

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

БЕЗ КОМПАСУ

ОПОВІДАННЯ

Редактор С. ГОРДИНСЬКИЙ

К Р А К І В 1 9 4 3 Л Ь В І В
У К Р А І Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

Олекса Слісаренко народився 1891 р. в хуторі Канівцеві на Харківщині в родині лимаря. Учився в Кучерівській сільсько-господарській школі, а з 1906 р. — в Харківській середній хліборобській школі, яку закінчив 1912 р. Цього ж року його покликано до війська; світову війну перебув він на фронті. Підчас революції вернувся до Києва і працював як агроном.

Вперше почав Слісаренко друкуватися 1911 р. в журналі „Рілля”. 1919 р. в-во „Сяйво” видало першу збірку поезій О. Слісаренка „На березі Кастальському”. Як поет, схилявся він спочатку до символістів, таких, як Загуд і Савченко, але пізніш перейшов він на рейки панфутуристичні. 1928 р. зібрав Слісаренко кращі свої поезії в один том п. н. „Байда”. В українській поезії першої половини 30-их рр. Слісаренко визначна постать.

Покинувши поезію, за яку на нього нападала офіційна советська критика, головно за багатозначність його символістичних образів, Слісаренко перейшов до прози. Перші його оповідання появилися по журналах, перша його книжка оповідань — „Сотні тисяч сил” — вийшла в харківському в-ві „Книгосілка” в 1925 р. Видане в-вом „Рух” 1930—31 р. повне видання прозових творів Слісаренка на числює три томи оповідань і два повістей, м. і. „Зламаний гвинт” та „Чорний ангел”.

Оповідання О. Слісаренка писані в різних обставинах і різної вартости. Те нове, що він вніс в українську новелістику, це передусім постійне намагання творити сюжетні оповіді. В осередку його оповідань стоїть завжди, як це буває, напр., у Джека Лондона чи О. Генрі, якась анекдота чи пригода. До цього автор не гребує й сенсаційними епізодами, з несподіваним закінченням, прикметними т. зв. детективній літературі. Вистане порівняти Слісаренка з якимсь йому сучасним новелістом, напр. Косинкою чи Яновським, щоб могли переконатися, що він стоїть зовсім

на ґрунті реалістичної оповіді, що він вилучує із своїх новель ліричні моменти, які, головню з виступом Хвильового, надавали тон українській прозі. До рідких у реалістичній творчості Слісаренка винятків можна б зачислити одну з найсильніших його речей — „Тварину”, новелю, подану в пляні психологічного романтизму.

Советська критика нераз була невдоволена творчістю Слісаренка. Його прозі закидувано, що вона трактує проблеми, які стоять осторонь від „центральных ідей і проблем сучасности” та що він подає не характери й соціяльні конфлікти, а подію чи пригоду в особистій долі людини, нераз у біологічному пляні. Його постаті, мовляв, зумовлені не соціяльно, а тільки як „загальний процес життя”, — одним словом, що „соціяльний конфлікт” не привертає до себе авторової уваги. Це було не зовсім правдиве — в невеликій повісті, (а скоріше у великому оповіданні) „Бунт”, у якому Слісаренко описав безперечно власні переживання з часів революції 1905 р., такі „соціяльні конфлікти” він виводить, — але кладе їх теж і в національну площину, змальовуючи „бунт” студентів сільсько-господарської школи в маєтку російського чорносотенця — проти карієристів та підлесників-професорів.

Мистецька нерівність Слісаренкових новель зумовлена тими впертими творчими шуканнями, що їх поклав собі, як завдання, письменник-реаліст, який хотів перебороти елементи свого попереднього символістичного стилю. Це йому, назагал, удалося і тому треба вважати його за піонера нової реалістичної української новелі, що на місце розпливчатого переліриченого стилю тодішньої нашої новелі дав зразки конкретних образів, міцної конструкції та — зовсім немаловажно — нових жанрів.

Слісаренко був членом „Вапліте”, брав участь у „Літературній дискусії” Хвильового. Як яскрава і стихійна постать, він не зміг довго втриматись на поверхні і, з загостренням протиукраїнського курсу в часах Постишева, він зник з літературного обрію, а його ім'я, якщо й згадувала советська критика, так завжди лиш як „ворога народу”.

I.

З маленького домика край овочевого саду вийшов мужчина такий високий, що дивувало, як він, в тому домі бувши, не пробив головою даху.

Ще дивніше, що його плечі пройшли через вузькі сінешні двері, а ноги не провалилися на трухлявих дошках ганку.

Мужчина пройшовся по стежці перед домом і зупинився коло клітки, в якій сидів лякливий крілик і гриз вербові пагінки. Клітка була з міцної дротяної сітки, такої міцної, що могла втримати лева, і крілик од того здавався ще ніжніший у своїй пухнатій безсилій ніжності.

Мужчина нагнувся над кліткою, відчинив зверху маленьку кватирку і витяг крілика назовні. Держачи на лівій руці, він правицею гладив звірка, а крілик шулився і заривався носом під пахву.

Зарослі стежки саду сіріли, і там, де ступали босі ноги велетня, лишались чорні сліди.

Мужчина йшов стежкою поміж яблунь, рясно вкритих недозрілими яблуками, і в його глибоко запалих очах на виснаженому обличчі грала усмішка людини на одужанні.

Потроху домок закрили яблуневі віти, і мужчина зупинився коло огорожі. Зіп'явшись навшпиньки, він подивився туди за підгнилий паркан і оглянув невеличкий город.

Все було гаразд на тому клаптику землі, засадженому картоплею, помідорами, капустою й огірками, і людина весело засвістала бравурного мотиву.

— Ну, як тобі спалося, Королівно? Чи не страшно самій? Га? — говорив мужчина до крілика і гладив його спинку. Крілик знав, що вони вже коло городу, де господар почастує його капустяним листом, і підняв вуха.

Так бувало кожного ранку, і тільки поворот не подобався кріликові, бо знав він, що знову доведеться сідати до клітки до самісінького завтрашнього ранку.

Тимто він кілька разів спробував вирватися та, коли в цьому не пощастило, заспокоївся і принишк.

— Що, Королівно, побачила марність зусиль? Ух, ти, дурненька тваринка! Не варт пручатись! Над тобою тяжить невмолима доля.

Велетень усміхаючись пройшов повз клітку, і Королівна здивувалась, що він не зупинився, а попростував до домика край саду.

Ближчі до житла доріжки були присипані піском, і він хрумтів під ногами свіжим ранковим хрумкотом, а з височини людського погруддя Королівні було видно маленький ставок за деревами праворуч, високий паркан навколо саду, а там, у далині садової стежки, знайомий будиночок з кількома сарайчиками, що свого часу були курником, свинюшником і коровником. Тепер у тих хлівах нічого не було, крім старих, ні на що непридатних поламаних меблів. Тільки в колишньому курнику зберігався нескладний струмент, що ним велетень орудував на городі й в саду.

От уже й ганок маленького домика. Він, цей домок, був колись пофарбований у червоне, та час злизав ту фарбу і тільки де-не-де залишив бурі плями її. Потужний час не помилював і претенсії на „стиль”, що од нього залишалися різьблені колонки на ганкові та випиляні з шальовки орнаменти під дахом.

Коло ганку чорніла надвірня плита, вимурована з цегли, з високим чорним димарем, і Королівна, побачивши цю споруду, зляканс схвала носа під пахву..

— Що, Королівно, злякалася моєї фабрики? Не бійся, тебе на тій плиті смажити не будемо... Тьотя Тіна на тебе заповіта поклала... Будеш її нащадка втішати... Будеш, Королівно?

Королівна рижукнулась під пахвою і тільки, як заскрипіли підгнилі дошки під ногами, вона озирнулася навколо та, крім широченних плечей господаря і дверей кімнати, нічого не побачила.

В сніях пахло лемкою цвіллю дерев'яного помешкання, а в хаті до тих запахів прилучився запах убогого людського житла, там було таке безладдя, ніби мешканці щойно приїхали або збиралися виїздити.

Мужчина вступив до кімнати навшпиньках і тихо підійшов до ліжка, де лежала жінка, закутана в ковдру. Вона спала, повернувшись до відчиненого вікна, і обличчя її промовляло за неспокійне життя. Мертвотні синці під очима, загострений ніс та скорботні рисочки коло рота свідчили за фізичні страждання та нервову перевтому. Каштанове волосся її розсипалося по подушці, а рука поверх ковдри була немічно-прозора й тонка.

— Тьотя Тіна спить, — прошепотів мужчина на вухо кріликові, і той прищулився од лоскоту.

— Хто тут? — спитала спросоння жінка і підвелася на лікті. Побачивши Королівну, вона всміхнулася ласкавими очима. — А, це ти, лохматко! Ну, йди до мене!

Королівна вислизнула з великих, як рогачі, рук велетня, стрибнула на підлогу і забилася під ліжку, а він нахилився над жінкою:

— Ну, як ти себе почуваєш?

— Яюсь мені погано... Оце заснула, але вже зараз мене канудить... я певно збожеволюю...

Важко дихаючи, жінка лягла на бік і дивилася кудись у далину за вікно, де червень пишався сонцем і квітами — і не було йому ніякого діла до хворої вагітної жінки. Ця байдужість обурювала жінку, і вона заплющила очі, щоб не бачити сонячного дня і грайливих горобців на кущі за вікном.

— А коли це може статися? Га? — спитав мужчина і застиг в сподіванні відповіді.

— По-моєму, через місяць... Але ж, як їсти хочеться! — з мукою в голосі перебила сама себе Тіна.

— Так, може, тобі щось приготувати?

Тіна мовчала, і ця мовчанка невимовно гнітила мужчину. Може, він щось не так сказав або не так зробив, а може він своєю присутністю дратує Тіну?

Тіна почула слова, сказані чоловіком, але в її уяві пронеслася згадка про гидку їжу і її ще більше занудило од цих думок. Вона тільки мовчки махнула рукою й одвернулася до стіни.

Довгі місяці фізичної муки нервової вагітної жінки вщент виснажили Тіну, а до тих нестерпних фізичних мук прилучилися муки за майбутню дитину, її першу дитину, якій готує невідому, таємничу, але запевне злу долю, це голодування.

В той час, як її чоловік, стомлений за день незвичною важкою працею та систематичним недоїданням, спить важким сном каторжника, Тіна довгі ночі передумує свої тяжкі материні думки. То вона бачить свою майбутню дитину без пальців у наслідок голоду підчас вагітності, то в уяві повстають тупі очі рахітичного ідіота, що цілими роками буде мучити її молоде життя...

І як починала матерня думка кружляти навколо майбутнього дитяти, то вже не було сну Тіні. Вона вишукувала причин, через які голод не відіб'ється на її дитині, вишуквала безнадійно, як хтось, умираючи від спраги, шукає в пустельних пісках крапель води.

— Велетню, коли ж усе це скінчиться? — розпачливо запитувала Тіна, і на очах її бриніли сльози.

Він не знав, коли „це“ скінчиться. Він мовчав, цей велетень, і Тіні здавалося, що його мовчанка — то мовчанка могили над її молодою долею. Немає порятунку, немає просвітку, немає й не буде.

— Не журись, Тіно, сьогодні в нас буде хліб, і навіть сметана! — сповістив він дружину, і йому захотілося, щоб це звеселило жінку.

Тіна посміхнулася, але од згадки про їжу їй задавило, вона зблідла й одкинулася на подушку. Зволодівши з собою, Тіна промовила:

— Гаразд, я дуже рада...

— Ну от, я ж завжди кажу, що все обійдеться і буде гаразд! Ти в мене велика песимістка!

Велетень почав ловити Королівну, а вона забилася в найдальший куток під ліжком і не давалася до рук.

— Зажди, я тобі намну вуха! — погрожував він і на решті ввіймав пухнату Королівну.

— З Королівною буде бавитися налі маленький, — промовила силувано Тіна. — От маленький намне вуха Королівні... — Приступ тошноти знову скривив обличчя жінці.

Мужчина, як завжди, був спокійний і лагідний, як лагідні всі дуже здорові люди, мало терті життям. Він, навіть бачачи страждання жінки, реагував на них, як на щось нормальне, без чого ніяк не можна обійтись, а тому власне й хвилюватись нема чого. Треба довірити все часові, бо з часом, як відомо, нормально проходить вагітність і зникає хоробливий стан. То нічого, що їм доводиться трохи

голодувати, ну, якихсь там три-чотири дні інколи не вистачає хліба, але все одно вона багато не з'їсть, а він і без хліба виживе...

От що не має соли — оце кепсько. Маляті сіль потрібна, але він, велетень, — ботанік, і знає, що в помідорах соли вистачить, молода ж картопля, хоч і не смачна без соли, зате має багато крохмалю. Одне слово, за аналітичними підрахунками, маляті вистачить всього і бояться каліцтва нема чого. Чоловік прочитував Тіні цілі лекції, і це давало їй змогу відпочити від думок і трохи розвіятись. Тіна охоче слухала й інколи всміхалася його словам, як наївним дитячим вигадкам.

Зловивши Королівну, велетень сідає край ліжка й починає оповідати.

Ліжко вгинається під великим тілом мужчини, і Тіні стає затишніш, немов вона сховалася за великий мур, і мур той захистить її від усіх нещастя і негод.

Велетень розповідає повільно з довгими ліричними відхиленнями, інколи усміхаючись своїм словам, а інколи насуплюючи брови. Він насуплює брови саме тоді, коли треба було б усміхатися, і всміхається, коли належало б насупити брови. За його словами виходило так, що людям на землі не вистачає тільки доброї волі раювати. Всі дані для раювання є, і він раював би хоч би і зараз, коли б можна було повернутися до інституту, висиджувати годинами в прекрасних вегетаційних домиках, де так багато сонця і рослинних випарів, і вранці та ввечері голубити свою Тіну...

А ще він буде водити за малесеньку ручку маленького... О, він не пожалкує за найкращою квіткою в своєму вегетаційному домику і зірве її для малого... Так, зірве, навіть і тоді, коли йому це порушить науковий дослід...

— Ні, не треба порушувати наукових дослідів, — каже Тіна, — треба якнайшвидше повернутися до інституту...

Звичайно ж, вони незабаром повернуться до інституту. Велетень не має в тому сумніву. Вони скоро повернуться на свою інститутську квартиру і будуть жити так само, як і до цього жили...

— Я хочу встати, допоможи мені, — попрохала Тіна і заворушилася на ліжку.

Велетень допомагає жінці своїми нековирними руками, а вона докоряє чоловікові за невірність. Нарешті

жінка встала з ліжка й одяглася. Це знесило її так, що вона знову лягла і, тільки віддихавшись, встала й пройшла по кімнаті.

Тіна ступала важко, незвично важко, а великий живіт коливався під шаллю. Обличчя стало ще блідіше, а плечі немов стулилися од холоду.

— Не дивись на мене... — Тіні невимовно було соромно перед чоловіком за своє каліцтво, і вона рада не показуватись йому на очі. І тепер вона шарілася, як дівчинка од сорому, і ніяково закривала живота блідими руками.

— Я піду по хліб... Сьогодні, казали, о десятій годині спечеться... Ти побудеш сама?

Тіна була рада, що велетень нарешті йде і вона лишилась сама.

— Дай мені Королівну...

Жінка гладила пухнатого звірка і думала свої думки, такі звичні й безладні, як і ця кімната, що її ніяк не може прибрати Тіна.

— Ну, йди погуляй, — випустила вона на підлогу Королівну, а сама попрямувала до ліжка. Раптом за дверима розітнувся вереск звіряти, і Тіна тепер тільки помітила, що чоловік не зачинив за собою двері і Королівни в хаті не було.

„Схопила кішка!“ — подумала Тіна і шарпнулася до вікна. Серце їй завмерло: в далині садової стежки біг великий рудий собака, а в зубах його теліпалося пухнате тільце Королівни. Тіна зойкнула не своїм голосом, але рятувати не було кому. На безлюдному кутку селища ніхто не почув її крику.

Сльози відчаю залили Тініне обличчя і вона, ледве дійшовши до ліжка, впала на нього. Очі заслала темна пелена, до горла підкотився задушливий клубок і їй знову задавило.

II.

Велетень прийшов через годину, шльопаючи босими ногами по ганкові. Він приніс із собою цілий мішок хліба і безліч сонячної бадьорости. Мішка він поставив коло столу, а бадьорість свою почав виливати в словах.

— Королівну собака роздер... — промовила Тіна, повернувши до чоловіка заплакане обличчя.

— Який собака? Коли? Як? — Велетень нахилився до Тіни, вона охопила його шию руками і притиснула кудлату чоловікову голову до грудей. Тіна плакала так, наче не крилика схопив собака, а її дитину.

— Заспокойся, Тіно, я дістану другу Королівну... Ну, не плач же, тобі не можна так хвилюватися!

Тіна здригалася од сліз, а велетень, як завжди в таких випадках, не знав, що робити, і сидів, розставивши руки. Потім він устав і почав викладати з мішка принесене.

Його великі руки, як рукавиці боксера, любовно брали хліб і клали на стіл. Які прекрасні ці хлібини! Він ніколи не відчував своєрідної краси звичайного житнього хліба, а тепер вдихає ту красу широкими ніздрями і всмоктує очима і відчуває на смак. Один, два, три, чотири хліби... Аж цілих чотири хліби! Таких рум'яних, запашних і теплих, що дивно стає, як то можна було їх міняти на золотого годинника та й ще давати на додачу цілу сулію справжньої сметани! Що то за дурні люди, що можуть такі багатства міняти на якогось золотого годинника!

Мужчина відчув ніяковість так, — ніби він обдурив людину, давши за чотири житні хлібини сулію сметани й золотого годинника. Але ж він те робить не для себе. Коли б для себе, то було б ганебно. Він це, напевне, нечесне діло робить для Тіни і для майбутнього маляти, що тягне з Тіни всі живі соки. А він же батько і мусить добувати все для свого маляти. О, він прекрасно розуміє свої батьківські обов'язки!

Запах свіжоспеченого хліба пішов по кімнаті і дістався до Тіниних ніздрів. Вона повернулася до столу і витерла сльози. Їй до млости хотілося їсти отой запашний хліб. вона б з'їла цілу хлібину, та раптом Тіну заканудило, і вона жестом одмахнулася од їжі.

— Бідна, бідна Королівна! — промовила Тіна, заспокоївшись, і чоловік зрозумів, що причина хвилювання жіночого — в тому, що собака роздер Королівну, і в ньому з темних закутків свідомости піднялися чорні випари лютої зненависти до того невідомого собаки, що роздер Королівну і порушив спокій Тінин.

— Заспокойся, Тіно, — казав він свою звичайну фразу, — я знайду собаку, і він не буде більше дерти Королівен...

Почату хлібину чоловік залишив у кімнаті на столі, а решту взяв в оберемок і одніс до комірчини поруч із сінцями. Та комірчина була маленька, з невеличким вікном угорі і двома полицями. Велетень поклав хліб на полицю і старанно накрив його мішком, щоб не черствів, а сам пішов до саду, попереду зазирнувши до кімнати. Тіна спала, і він тихо зачинив двері, виходячи на ганок.

Червневий день буяв над садом і, як веселий марно-тратець, розкидав сонячне золото по землі.

Яблуні жадають того золота!

— Нате вам, чудові яблуні, золота!

Трава хоче сонячної винагороди за те, що стелиться під ногами!

— На тобі, траво, бери, скільки забажаєш!

Веселі пернаті музики звеселяють недаремно?

— Нате вам, горобці й жовни, стонадцять жмень огняного рідкого металю!

Навіть пуголовки в копанці висунули свої голівки з брудної води до сонячних багатств і каламутять воду дурними хвостиками.

— Нате й вам, чудернацькі тваринки, сонця, щоб у вас, крім хвостиків і голівок, вирости тулубці!

Велетень-багатій ішов по гарячій землі і всміхався собі в серці. Цей день такий щедрий на сонце, що велетень відчуває себе ніяково — так, ніби взяв собі щось належне іншим. Він подивився на свої босі брудні ноги, на замазані землею штани, на перкалеву сорочку й усміхнувся. Йй Богу, його босі ноги — як у верблюда, а весь він схожий на придуркуватого юродивого, що зиму й літо ходить босяком.

Земля гаряча від сонця і на серці в людини тепло. Тіна поїла поживного хліба і спить тепер спокійно, і його маля тягне ті соки, що витворились з хліба... Яке воно буде, те маля? Певно таке пухнате й рожеве, що його страшно буде взяти в руки?

Мужчина усміхнувся собі в шорсткого вуса і пішов на город. Картопля вже цвіла, а помідори визрівали під сонцем, червоніючи лискучими ребрами. Незабаром вистигнуть дині, що їх так дбайливо доглядав велетень. Капуста зав'язує голівки, а огудина на огірках, як косиці маленьких дівчаток.

Міркування ці перервав рудий собака, що промайнув з ділянки, де росли дині.

„Чи не цей собака роздер Королівну?“ — подумав мужчина і, запримітивши його, ухвалив розпитати Тіну. Він підійшов до динь і нагнувся над напівдозрілим плодом. Диня була погрижена собачими зубами.

— А, так ти так! — вголос промовив господар, і серце його забилося люттю до рудої кудлатої тварини. Він ладен був бігти за собакою, щоб жорстоко побити його, але собака був далеко і мужчина стримався.

Він ішов до домика і не помічав тепер ні сонця, ні тепла. Мстиві думки чорною пеленою обволікали його мозок, а в уяві плигав рудий чотириногий ворог з лякливими голодними очима.

— Той собака рудий і кудлатий? — спитав він Тіну.

— Так, рудий і кудлатий...

— Ну, я його спіймаю! Він не втече від моїх рук!

Мужчина вийшов на двір і почав готувати дрова коло надвірної пічки. Треба було щось зварити на обід, він думав над цим з напруженням винахідця, що ніяк не довершить своєї синтези. В комірчині є сухі гриби й лавровий лист. Гриби й лавровий лист не давали ніякої путящої комбінації. От ще він забув про молоду картоплю, викопану вчора, — вона збільшує число комбінацій. Може вийти картопляна юшка з грибами або картопляна юшка з лавровим листом. Або з тим і тим разом.

Ах, ледве не забув! У нього є ще мабуть з ложку гречаного борошна, що він його ховав для Тіни! Тіна тепер все одно не буде їсти набридлих гречаних галушок, і він використає те борошно для сьогоднішнього обіду.

Але борошна було надто мало, і він придумав підмішати до нього житніх висівок і таким робом збільшити масу галушок.

Огонь весело тріщав у грубці і на плиті варилася неймовірна комбінація з молодої картоплі, грибів, галушок і лаврового листу. Лавровий лист давав приємний запах, смачно лоскочучи ніздрі велетневі, що сидів і помішував варево в каструлі. Раптом поблизу щось зашаруділо в кущах, і рудий кудлатий собака, побачивши людину, кинувся навтьоки вздовж садової стежки.

Як несамовитий схопився велетень і побіг навздогін за собакою. Собака біг, прищуливши вуха, а за ним гупали, як телеграфні стовпи, ноги велетневі, а рука вимахувала якимось кийком. От-от наздожене двоногий ворог і розча-

вить своїми страшними, як смерть, ногами. Собака зробив надмірне зусилля і переплигнув через паркан. Аж тепер велетень став і отямився. Погляд його звернувся в бік правиді і в очах зазолотилася усмішка — в руці був ополоник, що він ним мішав варево. Ця смішна пригода розвіяла гнів мужчини, і він пішов назад з освіжілим серцем. Каструля з галушками кипіла, і в ній лишилося не більше половини юшки.

„Чорт-зна що! Якийсь собака не дає спокою! Ні, треба щось придумати!” — Розвіяні було хмари гніву потроху знову почали скупчуватися, аж поки зовсім не закрили веселого сонця гумору.

Велетень взяв каструлю з варевом і пішов до кімнати. Тіна не спала, а, почувши пахощі вареного, застогнала:

— Велетню, винеси, якщо твоя ласка, з хати цю гидоту! Я не можу...

Од пахощів лаврового листу її вернуло, і велетень прожогом вискочив на ганок. Він примостився на східцях і жадібно їв свої галушки, аж поки в каструлі нічого не лишилося.

Бідна, бідна Тіна! Коли б вона вже швидше стала на ноги! Коли б уже швидше кінчилося перебування в цій дірі! Який він буде щасливий кинути ці знамениті дачі і знову прибрати людський образ і працювати в своєму привітному вегетаційному домику там, в інституті! То будуть щасливі хвилини! Він не буде варити цих гидотних галушок, а їстиме прекрасний, що смердить віхтем, борщ в інститутській їдальні! Ах, як він, той борщ, прекрасно смердить проти цього огидного варева, його ж до того завтра вже не буде!

Поклавши каструлю на місце, мужчина зайшов до кімнати і винувато мовив:

— Я піду на півгодинку в селище, дізнаюсь, як воно там... Які новини...

III.

Велетень повернувся веселий і своїм настроєм помітно вплинув на Тіну. З його слів виходило так, що якийсь тиждень-два він буде в місті і негайно забере її звідси. От тільки поладнають колію, і він майне!

Веселі зайчики вилискували йому на обличчі, а коло очей залягли добрі зморшки, як промені його світлих надій.

— Я їсти хочу... — сказала Тіна і вибачливо всміхнулася. Господар кинув розповідати і пішов до комори. Повернувся він край стурбований, держачи шматок хліба в руках.

— Ти розумієш, яке свинство? Собака з'їв майже цілу буханку!

Велетень розлючено ходив по кімнаті, нервово розмахував руками і лаяв усіх собак на світі. Він ніколи ще не був у такому збудженому стані і справляв кумедне враження, як всі добродушні люди, гніваючись. Тіна їла сметану й усміхалась:

— Ну, чого б я хвилювалася? Ще ж дві буханки залишилось...

— Але яке нахабство! Яке нахабство! Це чорт його знає що!

Нарешті, використавши весь свій убогий лексикон гнівливих слів, велетень відчув себе безсилим, як вояк без набоїв, і стомлено сів на незручний стілець, зсунувши брови на перенісся. На лобі й коло рота йому залягли незвичні шорсткі зморшки, а засмагли великі руки стислися в пудові кулаки. Він сидів мовчазно і важко думав, і думки його живилися мстивими почуттями.

— Ну, гаразд... — промовив глухо велетень і, підвівшись із стільця, попрямував до дверей.

В комірчині він узяв два хліби, поклав їх у мішок і причепив високо на гак під стелю. Потім одчинив двері комори і пішов садовою стежкою, весь час озираючись назад. Дійшовши до лавки, він сів і почав очікувати на рудого собаку, на ту мерзенну тварину, що віднімає користь його ненародженої дитини. Він сповнився первісним захватом боротьби за продовження роду і ладен був перегризти горло звірюці, п'ючи солодку втіху з передсмертних корчів ворога. Його добродушне голомозе серце немов обросло шерстю і важко розгонило кров, а руки прагли напружень боротьби і стискалися нервовими корчами.

Тоненька плівка тисячолітньої культури, що обволікала інтелект і чуття велетня, раптом спала, і він тільки перкалевою сорочкою різнився від свого печерного предка.

От велетень спалахнув мисливською радістю, побачивши рудого собаку коло ганку своєї квартири. Тепер він добре роздивився: то була сучка, з одвислими пипками,

така кудлата, що шерсть її спадала з боків і звисала неохайними патлами. Вуха її стриміли, як у вовка, а очі ляжливо нишпорили.

Собака зупинився коло ганку і нюхав повітря.

Озирнувшись кілька разів, він несміливо ступив на сходи ганку і незабаром зник за дверима в сінцях.

Швидкими кроками людина попрямувала до домика й зачинила комору. Собака люто завищав і зашкрябав пазурами, але то були марні зусилля. Тоді тварина завила голосно, немов кличучи на допомогу, і нарешті, зойкнувши, затихла. Там десь, за дверима, невблаганна доля наближалася залізними кроками, і собака, збившись у куток полиці, втупила очі в поріг.

Нарешті на ганку почувалася хода гнівного велетня, що знайшов підхожу зброю розправитись із ворогом. То була груба залізна ключка, що нею звичайно смикають сіно із стогів. Вона була важка і вагою своєю радувала сильну руку, що міцно стискала залізо, а мстивість така ж тверда й жорстока, як і зброя, сковувала серце.

Собака, зачувши ходу людини, жалібно завищав, і од того віску лють вибухла в душі велетня і він, здіпивши зуби, ішов до комори убити мерзенну тварину, що насмілилася шкодити його майбутній дитині.

Він стукнув ключкою в двері і раптом, відчинивши їх, вскочив до комори. Так само, швидко зачинившись, він люто опустив важке іржаве залізо на собаку — та той шарпнувся у куток і уник смертельного вдару.

Ставши спиною до стіни, сука оскалилася на людину, але змірявши, що перевага на боці ворога, з розпачливим виттям метнулася по коморі. Мужчина до болю затиснув палицю в руках і, вибравши слушний момент, опустив її знову на беззахисного собаку. Та й на цей раз собаці пощастило — кінець палиці попав у стінку і затримав ключку. Собака несамовито зойкнув і стрибнув у маленьке вікно, що було нарівні з головою людини. Посипалися склянки і мужчина широко розплющеними очима дивився на вікно, в яке, здавалося, ніяк не міг вискочити собака.

Здивовання трохи розвіяло лють, і велетень розтулив руку. Ребра залізної палиці вїлися в долоню, залишивши білі й червоні смуги. Мужчина витер спітніле од напруги чоло, і йому пригадалися злякані очі тварини. Він поставив ключку під стіну і тихою ходою вийшов з комори:

— Ну, тепер руда сучка більше не прийде... Я її добре нагнав... — сказав він Тіні, затаївши свій намір убити собаку.

— Ти дуже блідий, чи не ліг би ти спочити?

— Ні, я піду на свіже повітря...

Як хороше, що так обійшлося і він не вбив собаки! Налякав — і досить з нього... Більше не прийде...

Мужчині неприємно було, що він, культурна людина, міг дійти до такої розправи, а ще більше, що причиною її була хлібина, з'їдена голодною собакою. Мусів же той собака шукати собі їжі!

Сонце спало на брунатну хмару куряви на заході, і в повітрі після душного дня повіяло холодком. Піл на дорозі ніжно лоскотав затопані підшви босих ніг і заспокоював велетня. Він врешті по-філософському спокійно почав докоряти собі за хвильовий вплив дикого почуття до голодної тварини і поклав більше не допускати такого стану. Він же може тримати себе в руках!

Тіна спала, коли чоловік повернувся додому і ліг на своє плескате, тверде ліжко.

IV.

Велетень помилився, думавши, що собака налякався і більше не появиться. На другий день він зігнав тварину зі своїх прекрасних днів, що він їх так плекав, і зненависть знову заворушилася в його грудях. Та на цей раз він обмежився тільки тим, що кинув на собаку грудкою землі.

Він майже забув про цей випадок, як днів через два знайшов три найкращі свої дині, знівечені собакою. По цьому величезна постать довго маячила стежками саду, і похилена голова промовляла зашкарублі думки. Мстивість була підігріта новою шкодою і потроху охоплювала велетня, і його культурний інтелект не в силі був боротися з каламутними почуттями. Він уже шкодував, що не має вогнепальної зброї, а чи отрути, щоб знищити собаку.

Згодом він побачив руду сучку коло ганку, і її вбогий вигляд нагадав людині всі прикrostі, що вчинила ця гидка тварина йому й його сім'ї. Собака зазирнув у сінці, але, побачивши людину, з жахом кинувся навтьоки.

В коморі, так само, як і раніш, хліб висів на гаку під саміс'ньою стелею, і людина, відчинивши двері комори,

сховалася в маленькому передпокої. Звідти вона спостерігала собаку, що знову повернувся до ганку і смаковито нюхав запахи, що линули з одчинених дверей. Тварина пройшла в сінці і навіть ступила на поріг комори, але її наче щось штовхнуло і вона прожохом вискочила на двір.

Кілька хвилин тварина стояла перед ганком і побігла врешті геть од домика. Мабуть, пригода в коморі далася їй в знаки, і страх переміг почуття голоду.

Цього дня рудої сучки не видно було більше коло ганку, і мужчина втратив надію, що вона знову прийде.

Проминуло ще кілька днів, і господар з обуренням пересвідчувався, що ворог не кинув йому шкодити. Кілька достиглих днів з'їдено на городі, а одного разу велетень застав на цій шкоді собаку. З того часу вже ніщо не заглушало наміру вбити сучку, а розгнуданий гнів шматував його філософську рівновагу. Мужчина ходив, напоєний жагою дикої кривавої помсти, і йому, вкрай виснаженому голодом, здавалося, що він зміг би зубами роздерти на криваві шматки свого запеклого ворога.

В коморі вже залишилося з пів хлібини, і господар мусів подбати за поживок для своєї вагітної жінки. Можливості дістати хліб десь поблизу втратилися і треба було рушати в далекі заможні села. Велетень мріяв про те, як він виміняє не менше десяти паляниць і прийде з прекрасною ношею додому.

Звечора велетень сходив до жінки сусіди і попрохав доглянути Тіну, поки він повернеться назад, а рано-вранці наступного дня почав лагодитись до походу. Він прилаштував торбу, щоб її зручно було нести за плечима, дістав свої документи і заховав їх під підкладку піджака і, нарешті, вирізав довгу вербову лóмаку — і всю ту старчату снасть склав у сінцях напоготові.

Тіна спала, і чоловік вийшов поглянути, чи не трапилося якої шкоди на городі. Там усе було гаразд, і лагідне сонце над помідорами й динями на цей раз не затьмарилося гнівом людини. Воно статочно котилося, це сонце, блакитним полем, як дозрілий помідор, капаючи червоним своїм соком на спраглу землю.

А під сонцем на маленькій землі йшов худенний велетень так обережно, немов боявся ненавмисне роздавити кущу, а чи зламати рожеву квітку картоплі.

Радісний велетень доходив до дому, як побачив, що руда сучка нікала коло ганку, боязко озираючись, і нарешті, здолавши страх, ступила в сіни.

Груди велетня шарпнуло переривчасте дихання гніву, і він семимильними кроками подався до ганку.

Собака, зачинений у коморі, сказано вищав і дряпав пазурами двері, як людина закладала знадвору єдиний шлях відступу — маленьке вікно комори.

Він тепер уже справить своє криваве діло! Він уб'є собаку, він задушить його своїми руками, щоб послухати хрускіт поламаного горла й кісток. Милосердя його висохло до краплі і жалошів не лишилося в серці.

Щойно відчинив мужчина двері, як собака з диким виттям кинувся йому під ноги. Людина затисла тварину ногами, як лещатами, і оскаженіло біла залізною ключкою, поки тіло собаки не зсунулося в калюжу чорної крові.

Тільки тепер мужчина помітив, що, б'ючи собаку, він побив собі ноги залізною палицею, але з опалу не відчув болю.

Щоб не бачила Тіна, він вийшов до копанки і промив собі рани. Потім, подержи хустку, зав'язав їх, а впоравшись із ногами, пішов до собаки. Він лежав, як і раніш, і мужчина, зачепивши його мотузкою, потяг із хати.

Недалеко від спорожнілої клітки він нашвидку викопав у кущах яму, кинув туди собаку і тільки тоді помітив, що яма вийшла мілка, і тому собаку довелося кинути просто, не закопуючи. Він краще закопає трупа, як повернеться з подорожі, а тепер швидше умитися б і забути про цей жах, що постав перед очима в усій своїй потворній наготі.

Мужчина зайшов до кімнати і побачив, що дружина прокинулася.

— Я зараз буду йти... Сусідка навідуватиметься... Я повернуся завтра надвечір або позавтра...

— Іди, тільки не барись... Я почувую, що незабаром у нас буде маленький...

Маленький? Яка радість! Він не буде нидіти над хорою жінкою, справляючи тисячі дрібних хатніх обов'язків, що гнітять його гірше, ніж каторжна робота на городі. Він був здорова людина, а здорові люди не дуже любляють хворих і, хоч як він любив жінку, а доглядаючи її, сто-

мився, і йому хотілося спочити від неї і побути насамоті зі своїми думками.

Подорож вабила можливістю хоч на час здихатися хатніх дрібниць, і він бадьоро накинув на плечі торбу й узяв вербову палицю в руки.

Поля хвилювалися золотими полотнами, птиці безшумно ширяли на вітрі і розсипали, дзвенячи, перли по ланах.

Велетень відчув себе оновленим і заспівав пісню, що чув її, коли ще університетська наука не штампувала його думок:

За плечима торбина
Ще й латана свитина,
Гей, гей, дочумакувався, гей!

V.

Віз котився, і з кожним рипом його знесилений хворобою велетень відчував, як наближається щось невідоме і страшне своєю невідомістю.

Переліски змінювались на поля, байраки — на рівнину, а віз котився й котився, загойдуючи хворого. Він заплющив очі — і йому здавалося, що віз буде отак котитися до віку, без кінця і краю, і ніколи не докотиться до його маленького домика край саду.

На полях де-не-де вже стояли копи, виблискували коси та в'язальниці гнули молоді і старі спина над снопами. Візник час-од-часу ввійкав на коней, але вони не квапилися й гойдали воза, як велетенську коліску, що в ній відчував себе велетень порошинкою на м'якому сіні. У його знекровленому мізку пропливали уривки подій останніх жажних тижнів, як лежав він у пропасниці в незнайомому селі, не мігши ні дістатись до жінки, ані подати звістки про себе.

Він пам'ятає тільки, що, проблукавши два дні селами й хуторами, де люди зустрічали його, як ворога, відчув себе зле й приліг на обніжку, край села спочити...

Стямився він у великій кімнаті, заставленій шкільними лавками, на купі соломи під селянським рядном. Брудні босі ноги були білі, мов у борошні, а мухи кружляли над ним настирливими роями в сухому повітрі.

Тиша ніби припала пилом на затоптаній школярськими чобітьми підлозі і сіро повзла по брудних стінах та убогих географічних мапах, що в них щоразу втоплювалися очі, коли вії піднімалися одігнати мух.

Жах охопив хорого велетня, коли він довідався, що вже три тижні, як лежить у сільській школі під доглядом баби сторожихи, і ще доведеться лежати, доки зможе піднестись на ноги.

Що ні день то тяжче ставало очікувати повернення, — і коли, нарешті, перед школою стояв запряжений селянський віз, а баба сторожиха винесла його торбу, невідомо ким набиту хлібом, він, велетень, вийшов хитаючись і ледве виліз на воза...

Ці спогади пропливають у стомленій голові димчасто-невиразно, то обриваються сном, то знову виникаючи з голубого туману уяви.

Раптом віз підскочив на вибоїні, велетень прокинувся й озирнувся навколо. Без сумніву, він зовсім близько від домівки, бо вже видно телеграфні стовпи коло залізничої колії.

Блискучі колії нагадали йому про інститут, і гірка думка про втрачене для наукової роботи літо примішалася до інших думок, що в безладі вихрилися в знесиленій його голові.

— Приїхали, — сказав візник і смикнув велетня за рукав.

Так, справді вони приїхали до дачного селища, і мужчина показав, куди їхати далі.

Він тепер пильно вдивлявся вперед, немов намагаючись просякнути зором всередину домика, де залишилася Тіна, і дізнатися, що там сталося.

От промайнуло поле, а за полем показалася огорожа саду, того саду, де він так ще недавно походжав, дбаючи за спокій і достаток дружини. Він пригадав і Тіну, і город і, нарешті, собаку, якого так жорстоко забив у коморі.

Йому стало соромно за себе, а серце стислося жалістю до нещасної тварини. Він у найдрібніших подробицях пригадав подію в коморі, і сучка стала перед його уявою зі своїми сухими ребрами, рудим ковтунням, пожадливо-лякливими очима і, нарешті, одвислими пипками.

Останнє гостро пересмикнуло несподіваною думкою все його велике, знесилене хворобою тіло. Одвислі набря-

клі пипки! Адже ж то була сучка, що годувала своїх цуценят! Він, відчувши весь жах безпорадності в брудній школі на підлозі, раптом побачив усе в новому світлі.

Яка жорстокість! Яка дика, непростима жорстокість! Хороблива сльоза залоскотала вію, — і він повернув очі, щоб, бува, не помітив візник.

В уяві зароїлися картини голодної смерті маленьких тварин, що даремно шукали матерного лона десь під хлівом, у той час, як він, сильна, розумна й освічена людина, убивав гострою залізякою їхню матір...

Вся кров од невимовного сорому прилила до лица, і він мимоволі закрив очі рукою. Який жах! Який жах!

— Отут, чи що? — спитав візник і зупинив воза.

— Тут, — сказав мужчина і зліз з воза коло воріт своєї садиби. Він підійшов до хвіртки і, одчинивши її, зупинився. На дворі не було ніяких ознак життя. Тиша панувала навколо, і велетень несміливо ступив кілька кроків по дворі.

Страшна думка, думка про передчасну смерть Тініну, що, може, вона давно лежить під могильним горбком на місцевому кладовищі, промайнула чорним привидом і пройняла всю його істоту гострою тривоگوю.

А малятко? І воно померло разом з матір'ю голодною смертю, не мавши свого захисника й кормителя, як... ті цуценята?..

Серце стислося від цієї думки, і він ледве встояв на ногах. Напруживши сили, мужчина пішов до ганку, — і надія заворушилася в його грудях: у відчиненому вікні стояли свіжонарвані квіти, а на стежці видно було сліди підмітання. Раптом слабкий викрик призвів його до притомности, і він, обернувшись, побачив Тіну, що сиділа на сходах ганку, а поруч у плетеній колисці лежало щось загорнене в рожеве покривало-простирадло.

— Велетню! — вигукнула жінка, і сльоза одна по одній побігли з її очей по зарожевілих щоках.

Якусь хвилю він стояв нерішуче, а потім стиснув Тіну у своїх широких, але безсилах обіймах.

— Подивись на нашого красунчика... — і, відповідаючи на допитливий погляд чоловіка, мовила: — я даремно турбувалася — він здоровий, як бичок!..

Велетень нагнувся до колиски, взяв на руки немовля і вдивлявся в сонне його обличчя. Дитина розплющила очі й заплакала.

— Давай я його погодую...

Сором'язливо зашарівшись, молода мати годувала дитину, а з ганку в цей час зійшла руда сучка, шкандибаючи на одну ногу, і лягла під стіною. Двоє цуценят, кинувши бавитися, вп'ялись у її пипки, кумедно плямкаючи й одсапуючись.

— А це що за собака? — тривожно спитав мужчина.

— Це сусідка одволодала... Казала, що страшно скавучала в нас у саду. Зовсім була здихала, а як тільки трохи очуняла, кинулася до своїх цуценят... Оце вони.

Велетень відчув, що він маленький і мізерний і так само кривоногий, як і ця руда сучка під байдужим велетнем сонцем...

...І коли дійде черга до нього, він устане й промовить:

— „Громадяни судді! Коли справді релігійні люди діставали полегкість од сповіді, то я мушу дістати полегкість од свого останнього слова, що його отут я маю скласти перед пролетарським судом. Я шукаю тільки моральної полегкості, бо виправдуватися я не хочу і не можу. Я бо вчинив злочин, що його мусів вчинити. Я вчинив злочин, що заслуговує на найгіршу кваліфікацію з погляду права, але ні крихти каюття, ні краплі жалю немає в мене... що на мене чекає ваш суворий, але правий присуд, але жадного бажання виправдуватися в мене не ворухнулося за весь час суду...”

— „Я не вірю в Бога й не можу шукати моральної полегкості в молитві, я не маю друзів, що їм би міг повідати про свої діла, не викликавши їхньої підозри, що я хочу оббілитися перед ними. І перед вами я не буду виправдуватися, бо злочин мій такий, що не може бути виправданий. Ці мої слова дають право судові збільшити кару, але вони ж дають мені право сподіватися на довіру до мого останнього слова. А це все, чого я зараз прошу...”

Професор ступив кілька кроків скрипучими паркетами свого кабінету і, ставши в найтемніший куток, провадив своє беззвучне слово підсудного до уявних суддів. Він міг би зараз змалювати фотографічний портрет кожного з суддів, так виразно вони стояли йому в очах..

Ось той посередині видимо не одну жахливу справу прослухав у суді і обличчя його кам'яно-суворе, як гранітова охрома, що от-от зірветься з височини й зітре все на своєму шляху. З одного боку його — рухливий робітник, що на обличчі йому відбивається кожне слово, як у дзеркалі, хоч і наслідує він маніру поводитися у середнього товариша. А праворуч літня робітниця, що в очах її стільки недовіри, що професор намагається не дивитися на неї. Вона весь час турботливо шпортається в паперах, але то все для того, щоб підкреслити свою зневагу до підсудного.

Вона хоче удати, що давно вже винесла йому присуд і їй немає чого далі робити...

— „Я, громадяни судді, заслуговую на найвищу кару, яку тільки може присудити сувора робітнича рука, сувора, але справедлива. І тільки бажання полегшити свій моральний стан та подати судові вичерпливі дані про злочин, примушує мене зараз говорити в своєму останньому слові підсудного і, можливо, живої людини, докладно все, не затаюючи ані слова. Адже ж суд мусить знати все, а найголовніше, що має справу не з божевільним чи то параноїком, як гадали мої оборонці, а з цілком нормальною людиною, що не випадково вчинила злочин, а старанно його обміркувавши і зваживши всі обставини”.

— „Ще одне мене примушує сказати все, а саме неспівна надія, що мій приклад когось застереже від стежок, що ними я дійшов до цієї лави”...

— „Та перше, ніж починати виклад безпосередніх обставин злочину, я мушу сказати кілька слів з передісторії його, а саме розповісти загальними рисами свою біографію. Я розповім тільки про ті моменти з біографії, які стосуються до діла”.

— „Отож, громадяни судді, ви знаєте вже зі справи, що мені сорок п'ятий рік, що я маю вищу освіту, спеціальність моя — професор-електрик, а походженням з ремісників-слюсарів убогого волинського містечка. З цих коротеньких анкетних даних можна вже бачити, що, очевидно, якоїсь помітної біографії я не мав, а біографія моя справді така, як і в тисяч людей мого стану і віку. Спочатку бездоглядне дитинство на містечкових вулицях, потім навчання в двокласовій школі. Батько чекав на мене, як на свого помічника в ремесві, та я виявив добрі здатності і, скінчивши школу, почав за допомогою вчителя готуватися екстерном за гімназію. Потім технологічний інститут, голодування, вчення, трохи революції, але не більше ніж вимагала мода на неї, нарешті, закінчення інституту. Залишили при катедрі і далі пішла наукова робота. Ви знаєте, що наукова моя робота була непогана і вже незабаром я опублікував кілька праць, що привернули до мене увагу закордонних учених. Потім винахід, що незадовго перед війною зробив мене не тільки ушлюбленим ученим, а й багатою людиною”...

— „Здається і все, що можна формально з моєї біографії сказати, додавши хіба, що ні у війні, ні в революції я жадної участі не брав. Своє багатство я з революцією втратив, але якогось жалю за ним чи роздратовання проти сил, що позбавили мене цього багатства, у мене не було. певне, не звик до розкошів та до багатства і не відчув так болісно втрати їх, як то відчували інші мої знайомі”

— „Саме момент слави й багатства чималою мірою спричинився до того, що я потрапив тепер на цю лаву”.

— „Мені й зараз здається, що коли б я був рядовим робітником науки, і жив би на скромні засоби, то нічого б подібного не трапилося. От чому на багатстві й славі я зупинюсь, щоб вам, громадяни судді, було зрозуміло багато з того, що викликало подив одвідувачів цього судового процесу”.

— „Саме в той час, як перша моя робота наробила шуму в наукових колах цілої Європи й матеріальний мій стан у зв'язку з цим покращав, припадає знайомство моє з моєю майбутньою жінкою. Я знав її за часів студентських, вірніше, бачив її кілька разів. Її бо брат учився зо мною в інституті і, як належить людині шляхетного походження, більярдні та пивниці покладав він над ученням, а я, будучи добрим студентом, готував йому за гроші звітні роботи і заробляв собі на прожиття деякий дріб'язок”.

— „Сім'я цього „колеги” жила в гарненькім будинку в горішній частині Харкова недалечко од інституту і я, зробивши чергову звітну роботу для „колеги”, не раз заходив до того будинку. Там я вперше і побачив гарненьку сестру „колеги”, яка од моєї потертої тужурки презирливо одвернулася, а брат її, що нагодився на цю хвилю, навіть не вважав за потрібне мене познайомити”...

— „Вона була тоді зовсім молода, мабуть мала не більше, як п'ятнадцять чи шістнадцять років”.

— „Одвідував я свого „шляхетного колегу” ще кілька разів і його сестра незмінно презирливо одверталася від мене”.

— „Я погано розумівся тоді на світських звичаях та забобонах і не надавав великого значення такій поведінці дівчинки. Тільки згодом я зрозумів, що її поведінка свідчила за цілковите презирство до моєї особи”.

— „Вже на четвертому курсі я не бачився ні з нею, ні з її братом і згадав про них тільки, прочитавши в харківських газетах про велику банківську панаму, де замішаний був їхній батько. Панама кінчилася банкрутством, як я згодом довідався, і сім'я лишилася, як то кажуть, на черствому хлібі”.

— „Одного разу Наукове товариство запропонувало мені прочитати популярну публічну лекцію в драматичному театрі і я згодився. Причепурившись, як і належало тоді лекторові, я приїхав до театру і в проході до директорської льожи мене перепинив незнайомий панок вигуками такого товариського характеру, що я здивований остовпів. Виявилось, що це мій колишній клієнт по „звітних роботах” і він дуже зрадив, що його товариші роблять такі успіхи в науці, а прочитавши в афіші моє ім'я, вважав за потрібне прийти й послухати. До речі, він привіз і свою сестру, що просто закохана в мене ще з тих часів, як я, скромний студент, одвідував їхній будинок”...

— „Громадяни судді! Ви посміхаєтесь, бачачи, як і я тепер бачу, облудливість цих запевнень, але тоді я прийняв усе те за чисту монету. Містечкове життя не було бо подібне до життя шумного міста, а цього міського життя я й не знав, бо власне за стінами лябораторії та за мурами наукових книжок я того життя й не бачив. Отож ошукати мене попри всіх моїх наукових заслуг міг звичайний собі вуличний хлоп'як і то не дуже мудрий. Я дивився на світ такими нормативними очима, що не уявляв собі серйозних відхилень од моральних норм і широко вірив у шахрайську науку Льомброзо, що злочинці родяться злочинцями”...

— „За мить коло мене стояла і сестра мого колишнього „колеги” і я, як умів, привітався”...

— „До того я майже не був знайомий з жінками, а ті, що я їх знав, були такі неподібні до цієї. Скромний, але елегантський одяг, щира безпосередність, тонкий запах парфумів і незмушена поведінка просто зачарувала мене. Я не знаю, скільки часу простояв з ними у проході, тільки розпорядник лекції, наблизившись до мене, увічливо доповів, що час уже починати. Я попросив вибачення і попростував до директорського кабінету, щоб зібратися з думками”...

— „Лекція моя тоді пройшла з надзвичайним успіхом. Мої товариші з інституту з подивом говорили, що це перша моя лекція, яку можна було слухати, як художній твір”...

— „Не встиг я під бурхливі оплески зійти з катедри, як служник передав мені клаптик паперу. Там стояло, що „вона” з братом будуть дуже раді, коли я згоджуся повернути з ними”...

— „Нема чого говорити, що я згодився, і не минуло й місяця по тій вечері, як Зіна стала моєю дружиною”...

— „Натиск було зроблено з такою швидкістю й так уміло, що я й не отямився. Щоправда, я був такий недосвідчений і плохута в життєвих справах, що не витримав би й десятої частини тих засобів, яких вжила Зіна зі своїм братом, а їх лишилося тільки двійке, бо незадовго до нашого знайомства померла мати, поховавши раніше свого чоловіка, а чоловік її помер, поховавши свою репутацію порядного буржуя в бур'янах сумнівних спекуляцій. Це, з одного боку, та мої успіхи — з другого, і спричинилися до того, що я був одружений з Зіною. До цієї думки я звичайно прийшов пізніше, бо перший, принаймні, рік я все приймав як найширший дарунок богів. Тільки згодом я второпав, що боги ті були не абиякі шахраї і втиснули мені личкований крам”...

— „Перше, чого я недобачав і не помічав до того, а тепер за допомогою своєї молодої дружини побачив, так це те, що я людина сумнівного походження, і що тільки помилково вона згодилася бути моєю дружиною. В моєму нормативному уявленні це викликало не абиякий подив. Справді я не гадав, що моє походження може викликати будь-які сумніви, та згодом був переконаний, що й батьки мої, і батьки моїх батьків, то казнащо”..

— „Подруге я довідався, що я невихована людина і моїй молодій дружині просто сором перед знайомими за чоловіка. Я справді пересвідчувався, що я невихований. Адже ж, не кажучи вже про танки, яких я не вмів, хоч убий, я не ладен був якслід по-елегантському уклонитись знайомим і просто, як хам, махав головою”...

— „Я слухняно виконував усі накази моєї вихованої та шляхетної дружини, що в розмовах із знайомими зробила мене круглим сиротою, батько якого, директор гімназії, давно помер. Я почав, здається, непогано уклоня-

тися, як годитьсѣ поводитисѣ за столом, пристойно одятався і робив тисячі дурниць, від яких моє життя вкривалося чорними хмарами нудьги”...

— „Потроху мої наукові товариші перестали до мене ходити, а одвідували тільки якісь панки сутенерського типу, пані й панночки, на обличчях яких крім глупоти й хворобливої зарозумілості нічого не зміг би прочитати найдосвідченіший психолог. Багато їх було тих „вихованих” і „шляхетних”, що різнилися одно од одного тільки одежею та кольором волосся. Вони приносили якусь напружену метушню в квартиру, позували до гидоти одне перед одним, вихвалялися речами, що були мені не цікаві як торішній сніг, заводили зо мною балачки на наукові теми, од яких мене нудило, але у відповідь я, під пильними поглядами дружини своєї, мусів привітно усміхатися і плести якусь несусвітню кашу”...

— „Нарешті я не витерпів і покликав дружину на розмову. Я сказав їй, що вважаю за нею право вибирати собі друзів, яких вона хоче, але й сам від такого права не одмовляюся. Я признався, що дуже невисокої думки про всіх отих прилизаних йолопів і що мені гидко з ними не те що розмовляти, а й бути в одній кімнаті. Що вони нарешті мене нервують своєю тупістю та чваньковитістю... Одне слово, я щиро сказав усе, що думав про її гостей. Далі я взявся доводити їй, що вона не дурна жінка і могла б, коли б захотіла, стати мені в допомозі, привчитися до лябораторної роботи і що ця праця дала б їй далеко більше втіхи й задоволення, аніж оте тупе товариство”.

— „Вона відповіла мені у підвищеному тоні, що згодом обернувся на гістеричну бурю. Я дізнався з окремих вигуків, що я, як і належить хамові, покладаю свої дурнячі науки над вишукане товариство, що я ладен обернути її на куховарку, чи на якусь там служницю в лябораторії, що я, не вміючи поводитися в шляхетному товаристві, хочу вигнати всіх її пристойних друзів з дому, тих друзів, що я мусів би ними гордитися”...

— „Я не мав охоти далі слухати і попросив її покинути мій кабінет. На це вона відповіла не зовсім шляхетною обіцянкою побити мою дурнячу машину на моїй голові”...

— „Одне слово, моя розмова кінчилася гидотною сценою”...

— „І від цього товариства, що й далі наповнювало мою квартиру, і від командування дружини, я буквально втік у свій інститутський кабінет і приходив додому тільки тоді, коли був певен, що „шляхетного” товариства у квартирі немає”...

— „Нарешті Зіна породила дочку. Я був радий дитині. У мені прокинулися батьківські почуття, які негайно оплювала моя дружина. Виявилось, що держати свою дитину в присутності шляхетних гостей не годиться... Отут я вперше за два роки свого одруження повстав і наробив бешкету. Поперше, я сказав, що мені плювати з високого дерева на всіх отих налякованих дурнів, що набридають мені своїми одвідинами. Подруге, я попрохав свою шляхетну дружину не заважати мені розпоряджатися своєю персоною так, як я того хочу”...

— „Що було по тих моїх заявах, не можна описати! Я панічно втік до свого кабінету і два дні не приходив додому. На третій день прийшовши, я зустрів замість дружини північний полюс — таким холодом вона мене обдала”.

— „Я людина не позбавлена від природи гумору і мені видалося смішним, що дружина на мої справедливі зауваження робила оту вульгарну сцену, та ще й тепер удає неймовірну образу. Я підійшов до Зіни і сказав, що треба кинути дурниці. У відповідь вона одвернулася мовчки і по тому ще два дні ні слова до мене не промовила. Тоді я заявив їй, що коли вона вважає такі стосунки за нормальні, то хай живе зі своїми уявленнями, а я знайду собі інший притулок”.

— „Така моя декларація видимо вразила її в найболючіше місце. Вона залилася сльозами, а я стояв як дурень, кленучи той час, коли я задумав повставати проти неї”.

— „Треба сказати, що мої погляди на життя та сім'ю склалися і зміцніли в оточенні студентської молоді, що по революції 1905 року ще не розгубила передових ідей часів „генеральної репетиції”. Отож дружина для мене була перш за все товариш і співробітник. На практиці ж я не мав ані товариша, ані співробітника. Моя дружина була звичайнісінька собі міщанка з великопанського кола, для якої за передові ідеї правила мода на вбрання, за освіченість — уміння поводитись на балу. Отож я не став для

неї ні передовою людиною, ні освіченою, бо на модах я розумівся погано, а на балях поводився невковирно. Дружина моя вважала за свій обов'язок дорікати мені за це, та я, маючи інститутський кабінет за фортецю, терпів дорікання і тільки кілька разів спробував був довести їй, що і одежа, і хороші маніри — речі дешеві й не ними мусять пишатися культурна людина. Та ці розмови незмінно кінчалися дикими сценами, причини яких я ніяк не міг зрозуміти. Мене взивано і хамом, і бездарою, і хвальком... Мені щоразу за приклад наводилося якогонебудь дурня з добре зробленим проділом та в модному костюмі. Мене одягано в костюми, шиті на замовлення моєї дружини. Мені нав'язувалися модні краватки, від яких мені було сором. За спроби довести, що для моєї лябораторної роботи непотрібна ані модна краватка, ані костюм, Зіна тероризувала мене своїми сценами і я, як дурень, ішов у модній краватці до лябораторії”...

— „Та доки я відсиджувався в інститутському кабінеті, моє життя було ще нічого. А от одного разу, це вже під час імперіялістичної війни, в інституті забрали частину приміщень під шпиталь і професорів позбавили окремих кабінетів. Я мусів улаштувати свій науковий кабінет дома. Отут і почалися справжні трагедії!..”

— „Треба було тільки мені взятися до роботи, як покоївка входила з моїм сюрдутом та іншими речами туалету й пропонувала одягтися і вийти привітати гостей. Я кілька разів підкорився, а врешті погнав покоївку з кабінету і замкнувся на замок. З цього й почалося”...

— „Не буду тут описувати всієї ганьби, що я її зазнав од своєї дружини. Вона, випровадивши гостей, вдерлася до мого кабінету і заліпила мені ляпаса. До такого ще не доходило. Я оторопів, але втримався. Тільки коли вона простягла руку, щоб схопити нещодавно сконструований прилад, що стояв на моєму столі, з наміром кинути його в мене, я не втримався. Одним махом руки я викинув її з кабінету й зачинив двері”.

— „Отоді я зазнав справжнього сорому. Я сів як очманілий в своє робітне крісло і вся кров кинулася мені в обличчя. Я зазнав сорому, якого ні до того, ні по тому я не зазнавав. В убогій голизні стало перед мої очі життя і я побачив там, в тому житті, свою ганьбу...”

— „Як могло трапитися, що мене так ображає тупа міщанка? Як я, вчений і порядна людина, міг докотитися до такого ганебного становища?”

— „Я почав перебирати все своє життя по ниточці, але пояснення не знайшов... І тільки згодом заспокоївшись, я, здається, збагнув причину причин. Моя дружина має всі ознаки моральної дегенерації, властиві звироднілій дворянській касті. Цю дегенерацію поглибили й зафіксували вихователі, заходи паразитарної сім'ї і соціальне оточення. Зневага до праці і до тих, хто працює, умлівання перед усіма зовнішніми ознаками нищоти й шляхетності. Гістерія завершила все. Моя дружина перебільшувала все, як і належить справжній гістеричці. Свою убогу гімназіальну письменність вона зводила до масштабів найвищої учености, своє уміння цвенькати по-французькому та носити модні сукні — вона вважала за справжню культурність. Дегенеративних дворянських йолопів вона вважала за справжню аристократію. І навпаки, все, що стосується до мене, збільшувалося з негативними показниками”...

— „Ці думки мене заспокоїли, як заспокоюють ученого вдало придумані гіпотези, що дають змогу систематизувати речі й явища. Та хоч як я заспокоївся, але в поведінці моєї дружини було щось, якась маленька рисочка, що я її не міг зрозуміти і зрозумів тільки згодом, на жаль, дуже пізно”.

— „Кожен справжній професіонал — людина героїчна, що покладає свою працю над особисті інтереси та над інтереси своєї сім'ї. Я був професіоналом і, бачачи, що моя робота в таких обставинах стала під загрозу, ухвалив порвати з своєю дружиною раз назавжди. Я не хотів падати з височини, на яку піднесла мене моя наука”.

— „Мавши дружину, я не мав друга і товариша. Я не мав людини, що дала б мені нормальний спочинок, нахнула б бадьорість мені, стомленому від важкої та напруженої праці в надрах лябораторій. Я не мав тієї теплої жіночої ласки, що її шукає кожен мужчина в жінці. Я не зустрічав привітної усмішки, повертаючись додому після праці, і дружнього слова співчуття. Я, мавши дитину, не міг виявити свої батьківські почуття до неї. Я не почувши доброго тону, встановленого від йолопів з англій-

ськими проділями. Я, мавши свій куток, не мав спочинку в ньому”.

— „Я переконався, що мене не поважають ні як чоловіка, ні як батька, ні як ученого, що дещо зробив помітного. Я переконався, що до моєї роботи ставляться, як до засобів добувати гроші, не більше, та ще може одвойовувати становище в суспільстві”...

— „Була ніч і я довго чув схлипування моєї дружини в другій половині квартири. Видимо їй дався в знаки мій мужицький стусан. Я покликав покоївку і наказав укласти мої дорожчі речі. За півгодини я мчав на вокзал з наміром перебути якийсь час на морі, щоб спочити і подумати ґрунтовніше над своїм життям. Треба було розплутувати клубок, намотаний за вісім років спільного життя з дружиною”.

— „Я не зайшов навіть, щоб поцілувати свою доньку, бо боявся, що мене не пустять до неї. Я попростував до виходу, коли дорогу мені перетяла моя жінка. Вона впала на підлогу, обняла мої ноги й цілувала черевики. Гидотнішої сцени я не бачив у житті. Мені зробилося ніяково й почуття невідомої провини наповнило мене. Адже ж, коли людина так принижується передо мною, то я мабуть в чомусь винний. Така, здається, думка постала в мене тоді”.

— „Я підняв свою дружину і одніс її в кімнату. Я, здається, сказав, щоб вона не турбувалася, і наказав покоївці відпустити візника”...

— „Щось довго просидів я тоді в Зіни, говорячи про свої сподіванки. Я ж бо хотів мати друга, широкого й вірного, а не тонну панію, я ж бо хотів тепла й ласки”...

— „Я не знаю, чи зрозуміла мене дружина чи ні. Здається, що вона ані словечка не второпала з усього того. Я вийшов од неї сповнений найкращих надій. Мені, наївній людині, і в голову не спадало, що та сцена з поцілунками ніг була лише заздалегідь обміркована комедія”...

— „Та от настала революція. Прилизані гості з моєї вітальні зникли. Гроші мої зникли разом із старими банками, але диво: я був сповнений найкращих сподіванок”...

— „Я, до революції затиснений у куток своїм оточенням, одразу відчув себе звільненим Прометеєм. Які прекрасні години роботи були в мене в ті часи! Я, як і кожен

інтелігент мого стану, нічого не розумів у політиці, поклавши кожную хвилину свого життя на наукову роботу. Я виходив на прогулянку, щоб подихати повітрям та послухати промовців на численних мітингах, але з тих промов я мало добирив змісту. Мене просто бадьорило загальне піднесення, і я, повернувшись до роботи, відчував приплив нових сил. Нема чого говорити, що я не взяв ніякої участі в боротьбі партій, і влади, що мінялися згодом, проходили повз мою увагу, не залишаючи помітного сліду. Коли ж біля влади стали большевики, зацікавилися моєю персоною”...

— „На черзі дня стояла електрифікація країни і мені була доручена робота таких масштабів, про які я й думати не міг. Із запалом я кинувся в роботу і часто ночі просиджував у своєму кабінеті. Я мав те, про що не один учений мого фаху і мріяти не міг. Я мав колосальну організаційну роботу, що охоплювала велику країну!”

— „Дружина моя принишкла й мовчала. Вона ще не оговталася в нових обставинах і тільки за часів непу вона заговорила. Заговорила, на жаль, старою мовою”.

— „Ви, громадяни судді, знаєте, як багато важить внутрішня моральна рівновага в напруженій інтелектуальній роботі. Досить порушити оту рівновагу, як уся робота йде шкереберть. Так сталося й зо мною. Перший докір по довгій перерві був у тому, що я погано справлявся з обов'язками чоловіка... Що вона підозріває мене у зраді... Вона навіть назвала ім'я жінки, що ніби я з нею зраджую”...

— „Як то буває зо мною в таких випадках, я сторопів і не знав що сказати. Моє замішання було витлумачене так, ніби мене спіймано на гарячому. Коли ж я отямився і став доводити безглуздість обвинувачення, Зіна з запалом накинулася на мене, погрожуючи заподіяти лихо і мені, і моїй „коханці”.

— „Я жажнувся думки, що ні в чому неповинна людина може терпіти. Та ж коханка була моєю аспіранткою, що, не зважаючи на свій молодий вік, виказала себе обдарованою робітницею науки. Я покладав на неї відповідальну частину своєї роботи, головню опрацьовання деталей, і вона прекрасно справлялася із завданнями. Що я міг мати до неї окрім поваги як до ретельної співробітниці? І чого це спало на думку моїй дружині ревнувати

мене до цієї дівчинки, що чи й перейшла двадцятилітній вік?"

— „Я не знаходив відповіді на свої пекучі питання, а на другий день, по розмові з дружиною на цю тему, знову підійшов до неї. Я вимагав конкретного обвинувачення. Я вимагав джерел, звідки такі відомості вона могла одержати, але крім голосливого запевнення у моїй зраді, та що їй, мовляв, „все відомо”, я не міг нічого добитись. По розмові вона знову повторила загрозу вжити сірчаної кислоти проти моєї аспірантки, і я, ошелешений, вийшов геть од своєї дружини”.

— „Що я мав робити? Чи уявляєте ви скандал, який би вийшов, коли б моя дружина справді взялася до такого способу квитатися з „суперницею”? Я ухвалив поговорити з аспіранткою, хоч як не прикро мені було затівати таку розмову. Я ж вважав за свій обов'язок попередити її про небезпеку”...

— „А втім, ідучи до своєї лябораторії, я думав, що я справді поганий муж. Та й де бути хорошим мужем, коли стільки роботи і робота гака напружена”.

— „Характер розмови з аспіранткою був для мене несподіваний. Виявилось, що ця дівчина має далеко більше здорового глузду в голові, аніж я його мав. Коли під час спочинку я зажадав з нею поговорити віч-на-віч, вона здивовано на мене подивилася і пішла до окремої кімнати, де б ніхто нас не міг потурбувати. Спочатку я не знав, з чого почати, але вона сама мені допомогла”.

— „Чи не про сірчану кислоту ви хочете мені сказати?” — з усмішкою запитала вона, і я погодився, що саме про це я й хочу говорити”.

— „Тоді ця дівчинка, що годилася мені в дочки, поблажливим тоном сказала, так наче б я не був її професором і керівником, а хлопчиком:

— „Ви, Петре Матвійовичу, доросла людина, але життєвий досвід ваш не більший, ніж у десятилітнього хлопчика. Ви всю енергію спровадили на науку і не знаєте життя. Ми, молоде покоління, що виростили в революцію, знаємо життя далеко краще, ніж ви, і я мушу запевнити вас, що ніякої кислоти ваша дружина ніколи не вживе, що її анонімний лист до мене — жалюгідна спроба залякати

мене і скандалізувати вас, щоб таким способом захватити деякі свої провини”...

— „За словами моєї аспірантки, що до речі, не боялася говорити правду в очі, моя дружина хоче створити навколо мене й неї атмосферу адюльтерного скандалу, щоб затушкувати свої грішки”...

— „Я люблю одвертість, але натяки на мою дружину мене обурили. Я сказав своїй співробітниці, що не потерплю брудних натяків на членів моєї сім’ї, і коли вона такий натяк зробила, то хай потурбується пояснити, з яких джерел і які саме відомості вона має”.

— „Ця дівчина уміла говорити правду в очі, і вона сказала мені все. Я зрозумів, що моя співробітниця мала рацію, казавши про мою житьову недосвідченість”.

— „Не забудьте, Петре Матвійовичу, що ваша шановна дружина ніколи не вживе заходів проти мене, бо знає добре, що її за це посадять у тюрму, а вона шкурниця... Пробачте, що я кажу одверто”...

— „Я по тій розмові днів кілька ходив як ошелешений. Хіба ж я міг припустити, що моя дружина просто робить свою політику, а я тільки дїйна корівка, яку треба держати при дворі, бо вона дає молоко?”

— „Справді, що являла собою моя дружина? Нікчемну, некультурну мщанку, що все життя паразитувала на моєму імені, на моїй роботі. Вона здобула почесне місце в суспільстві, як дружина видатного вченого, вона мала гроші, яких ніхто з її знайомих не мав, бо платили мені більше, ніж добре. Таку корівку слід було тероризувати в частині „жіночого питання”, щоб у неї навіть думки не з’явилося про когось іншого, бо за радянськими законами це могло спричинитися і до розлуки, і до врати засобів... Так пояснила мені поведінку моєї жінки аспірантка. Я ухвалив перевірити все це, щоб зробити остаточні висновки”.

— „Ви, громадяни судді, не можете собі уявити, з якою огидою я брався до шпіонажу! Я вчена людина, що в сімейному житті вимагає так небагато, мусів витратити дорогий час на казнацю. Я занехав свою роботу і мені до болю було соромно казати, що я запізнився і не зробив вчасно те, що мусів зробити”...

— „Виявилось, що всі слова моєї співробітниці була чистісінька правда: вона не вигадала ані крихти, а більше, багато дечого не знала, або не сказала”...

— „Але не думайте, громадяни судді, що я був обурений зрадою моєї дружини, чи запалав ревнощами. Ні ревнощів, ні чогось подібного, окрім обурення проти безсоромної брехні в мене не було. Я сказав собі, що коли я справді поганий чоловік, то чому дружина моя не може шукати собі іншого, і відповів на це позитивно. Я навіть схвалив це, бо розлука могла б погано вплинути на нашу доньку, що нівроку виросла і вчилася добре в школі. Їй потрібен мужчина — хай собі має його. Я навіть не бачив вини в тому, що вона мені про це не казала. Навіщо справді говорити? Але навіщо гідстроювати інтриги? Навіщо ці ревнощі, що не мають ніяких підстав? Іншого пояснення, що їх дала моя молода співробітниця, справді не можна було знайти”...

— „Але може моя дружина не знає моїх поглядів на стосунки чоловіка й жінки, і вона побоюється мене?”

— „Тоді я ухвалив поговорити одверто з Зіною. Я старанно добрав усі матеріяли в цій справі, згрупував їх так, як групу наукові матеріяли і, вибравши годину, розпочав розмову”.

— „Наперед я вже передбачав, що все скінчиться як слід. Жінка зрозуміє, що я дивлюся на все здоровими очима і втямить, що її спроби когось скандалізувати ні до чого”...

— „Я заберу крихту вашої уваги, подавши з пам'яті нашу знаменну розмову, що я її пам'ятаю в найдрібніших деталях”.

— „Я підійшов до неї в її кімнаті і сказав”:

— „Навіщо ти писала листа аспірантці, знаючи, що все те ні на чому не обґрунтоване?”

Вона: „Так вона вже тобі встигла поскаржитися?...”

Я: „Ні вона не скаржилася, а я попередив, що вона може потрапити в прикре становище”...

Вона: „Так ти злякався за свою задрипану красуню?”

Я: „Ти вислухай мене... Я не злякався, бо лякатися не було чого, але, як людина порядна, я не міг не попередити дівчину, ні в чому не винну, про неприємності, що її можуть чекати, а вона сказала про лист”...

Вона: „Я їй ніяких листів не писала. То, певне, інший хтось написав”...

Я: „Але ж той лист у мене, і він не викликає жадних сумнівів, що писала його ти”.

Вона: „Я кажу, що ніяких листів я не писала, то брехня, підробка”...

Я: „Припустімо, що ти справді не писала, але подібну річ ти мені говорила... Ти ж цього не будеш заперечувати. Та й справа врешті не в цьому, а в тому, що”...

— „Далі я виклав відомі вам погляди на наші стосунки і сказав, що мене, власне, ображає вся ця вигадка, а ні в яким разі не її зради, що я хотів би, не руйнуючи сім'ї, жити і далі так, як ми живемо, що я не примушую її бути вірною, але це треба робити тихше, без скандалу”.

— „Коли я кінчив, вона мовила із злою посмішкою”:

— „Я бачу, ти радий був обвинуватити мене у зраді, але це все брехні задрипанки! Ти хочеш штовхнути мене на шлях розпусти, щоб собі мати вільну руку, тебе як хлопчика обкрутили й орудують тобою!..”

— „Я довго вислуховував гістеричні вигуки моєї дружини і, коли вона фізично втомилася, я витяг з кишені два листи, що потрапили до мене не дуже чистими способами, і показав їх дружині. В них вона писала до свого коханця, що ладна б була кинути мене, але її страхає малий заробіток коханця, що на нього їм буде трудно жити... я вголос зачитав цього листа і спитав її, що це означає”.

— „Ви думаєте, товариші судді, що моя дружина впала і в сльозах визнала свої провини? Анічогісінько. Вона встала і заявила, що то все хитрі фалшивки, щоб скомпромітувати її, і що вона вдасться до суду, щоб довести свою безневинність”.

— „Я ледве виволік ноги з її кімнати. Голова моя важніла, немов налилася оловом, серце то завмирало, то скажено калаталося в грудях. Я відчував себе облитим у публічному місці помями”.

— „В кімнаті своїй я не витримав і в розпачі розридався... Я не сподівався на таке виняткове нахабство, тим більше незрозуміле, що ніякими реальними обставинами воно не вимагалось... Тільки трохи заспокоївшись, я змиркував, що моя дружина просто вважає, що я так само нещирий, як і вона, і не довіряє мені. Але ж докази були в моїх руках і, здавалося, відмагатися просто дико?”

— „Мені й зараз дивно, як багато часу я витратив на непотрібні розмови і сперечання. Мене не менш дивує той неймовірний запас нахабства, що його виявила моя дружина. Я стояв перед муром, об який можна було розтрити голову, не зашкодивши каменю. Я був у відчай”

— „Забравши потрібні папери, я пішов до своєї робітні. Там нікого не було і я з полегкістю зітхнув. Щоб заспокоїти себе, я розгорнув щойно закінчені пляни великої електровні й заглибився в читання. Перед очима проходили знайомі числа і добре пророблені схеми. Я не помітив, як моя аспірантка увійшла до лябораторії. Тільки коли вона схилилася до столу, я підвів голову. У мене видимо був вигляд потріпаний, бо вона спитала: „Що з вами? У вас такий розгублений погляд. Вам треба спочити, бо ввечері ваша доповідь у Держпляні”...

— „Так, справді. Була дванадцята година, а о осьмій треба було йти додому, а йти туди я не хотів”.

— „Ви спочиньте отут на лаві. Я замкну лябораторію і скажу, що ви працюєте і просили не турбувати... До речі, от мій плащ, візьміть під голову”...

— „Вона дбайливо помостила мені на лаві, а сама вийшла з кімнати, повернувши ключа в дверях. Я ліг і мені стало тепло. Я заснув міцним сном людини, що довго поневірялася без сну”.

— „Прокинувся я від шелесту в кімнаті, а розплющивши очі, побачив, що вже горить електрика. Виходить, я спав годин шість. Моя аспірантка сиділа за столом і закінчувала конспект моєї доповіді. Побачивши, що я вже не сплю, вона показала на столик у кутку і сказала умитися. Там справді була наготовлена вода й рушник”.

— „Мені було легко і затишно, що хтось турбується за мене. Коли ж я закінчив ділове засідання в Держпляні, мені не хотілося їхати додому, щоб спати на прекрасному ліжку, а хотілося цю ніч поспати на плащі в своїй робітні. Та це було, на жаль, неможливо. Довелося таки їхати додому”.

— „Був уже пізній час, коли я, скинувши пальто, зайшов до свого кабінету. Там я побачив свою дружину, що коло висунутої шухляди мого письмового стола щось робила. Помітивши мене, вона не встигла заховати фотокартку, де зфотографовані були співробітниці моєї лябораторії. Мене здивувало, чому вона зацікавилася так тією

фотокарткою, і, підійшовши ближче, я побачив, що вона просто виштрикувала очі моєї аспірантці”...

— „Що то було? Чи безмірне нахабство, чи крети-нізм? Чи те й друге разом? Я взяв з її рук картку і, по-дерши, викинув у кошика”...

— „Щоо я не бачила в тебе цієї задрипанки!” — ви-гукнула вона і подалася геть з кімнати”.

— „Що я мав робити? Адже ж щось доводити було безнадійно. Кинути все — шкода було дитини, що без мене не могла прожити й дня. Я тисячу разів запитував себе, громадяни судді, що мені робити, і не міг знайти від-повіді. І тоді в мене виросло бажання з кимсь поділитися своїми болями і попросити поради”.

— „Скінчивши роботу, другого дня, я підійшов до аспірантки і сказав: „Оксано Петрівно, я прошу мене по-радити”...

— „Вона відповіла згодою, і ми пішли разом обідати до клюбної їдальні. Я почав був їй розповідати, але вона перебила мене. „Я майже все знаю”. Виявилось, що вона не абияк поінформована про мій сімейний „рай”. При-наймні, в основних рисах. Вона бо жила на квартирі з ро-дичкою моєї покоївки, студенткою нашого вишу”.

— „Чим же я вас пораджу? Нормально вам треба розлучитись, але ви кажете, що шкода дитини... Я розу-мю ваш стан, але виходу не бачу”...

— „Справді, який вихід міг бути з мого становища?”

— „А дружина ставала що не день, то настирливіша. Я помічав, що в моїх шухлядах все перерито, чи не шу-кала вона тих листів, що так її компромували. Щоразу зустрічаючись, вона кидала мені якусь образу і це дезор-ганізувало мене, що я втратив можливість працювати, і варто було мені хоч трохи заспокоїтись, як нова образа кидалася мені в вічі. Дійшло до того, що, коли я сів голитись, мені кидався докір, що я готуюсь до побачення з коханкою; коли я ходив неголений, мені докоряли, що для своєї дружини не хочу й поголитись; приходив пі-зно — був у „задрипанки”; приходив рано, — не застав її і таке інше... Одне слово, тисячі дрібних шпильок, які в сумі отруювали моє життя, не давали мені працювати, вкрай тероризували мене і дезорганізували”.

— „Що далі, то більше гіршав мій моральний стан. Я бачив на власні очі, як будувалася країна, я відчував

ую відповідальність мою перед мільонами трудівників і... не міг працювати... Мене виводила з ряду якась тупа плеската міщанка, що завдалася звести мене нанівець”.

— „Я почав потихеньку випивати. Я приносив пляшки до кабінету і напивався, щоб нічого не чути й не бачити”...

— „Так тяглися місяці. Одного дня, прийшовши до лабораторії і поздоровкавшись з Оксаною Петрівною, я відчув неймовірний сором. На мою співробітницю пахнуло від мене горілчаным духом і вона аж заточилася. Зволодавши з собою, вона щиро по-юнацькому подивилася в мої скаламучені алькоголем очі і сказала: „Як вам не сором! Ви — надія всієї нашої науки, доходите до такого стану”...

— „Вона взяла мене під руку і повела у віддалену комірчину. Посадовивши мене на ослінчик, вона сіла напроти і докірливо дивилася на мене. Я побачив, що сльози навертаються їй на очі, і, припавши до її рук, сам заплакав п'яними сльозами”...

— „Ви мусите переїхати на іншу квартиру й не повертатися більше додому. І мусите кинути п'ять. Це не годиться”.

— „Я встав і, привівши себе до ладу, згодом сказав, що переїду на окрему квартиру лише тоді, коли вона згодиться жити поблизу. Вона згодилася. Справді, мені потрібна була сторонна людина, бо сам би я збожеволів”...

— „Тільки прийшовши додому, я зрозумів, в яке я становище попадаю. Дружина моя тоді вже напевно не дасть мені спокою і буде дорікати, що я справді зраджував її з Оксаною Петрівною”...

— „І тоді увечері в мене з'явилася думка убити свою дружину, бо іншого виходу не було”.

— „Я прийшов додому пізно і довго сидів у кабінеті, не запалюючи світла. Потім я запалив світло і почав випорожнювати чергову пляшку горілки. Далі я дістав свою дубельтівку, що з нею полював валюшнів, і вклав два картечні набої. Одного набою було досить, щоб забити людину. Я вирішив, щоб не було помилки, вистрілити одразу з обох цівок”.

— „Узявши рушницю під пахву, я перейшов до спочивальні моєї дружини і, націлившись при світлі електрики, в неї вистрілив”...

Професор став посеред своєї кімнати і озирнув уявних суддів. Його замутилі від алкоголю очі нічого не бачили, окрім стола з приладами та великих шахів з важкими томами. Він твердо підійшов до стола й налив склянку горілки. Випив її і взяв до рук рушницю. Він не забув навіть спустити запобіжника, коли виходив з своєї кімнати. Пройшовши коридором, він опинився в спочивальні, де на одному ліжку спала донька, розкинувшись на подушці, а на другому спала дружина. Він довго вдивлявся в сонне обличчя доньки, а потім підвівся і пішов до свого кабінету.

Сівши на капану, він скинув черевик з правої ноги і, напрямивши рушницю собі під підборіддя, ногою спустив курок...

Ледяний дощ всуміш із снігом холодно липнув до обличчя і рук, але холод втратив вже первісну гостроту й не пронизував тіло так боляче, як в перші хвилини, коли ще одяга не зовсім промочила й була надія на сухий притуток. Тепер же, коли шинеля набубнявіла, як труп потопельника, та зробилася залізотверда, а ноги терпли здавлені, мов лещатами, мокрими чобітьми, неприємні відчуття зробилися постійні й звичні.

В п'ятьмі копита коней хлюпалися в калюжах, колеса порсалися у залитих водою коліях, а земля безнадійно пірнула у вогуку холодну мряку.

Навіть їздові та гарматна „прислуга”, що напочатку так завзято лаялися, витягаючи загрузлу гармату з липкого глею, тепер мовчки вовтузилися в багні на випадкових зупинках і, тільки витягши двадцятипудову огрому гармати на твердший ґрунт, з полегкістю зітхали й мовчки витирали брудний піт із чола.

Куди рушив звод артилерії, з салдат ніхто до пуття не знав, та не зовсім ясна була мета й командирові його, прапорщиків Уласенкові, що зігнувшись на сідлі та попустивши повод коня, рушив кудись у безвість разом із гарматами і підлеглими людьми.

Тільки раз за всю многогодинну дорогу прапорщик Уласенко зупинив звод і, злізши з коня, довго розглядав мапу, старанно стираючи сніг та краплі дощу з целюлоїдної покривки палетки. Електричний ліхтарик тремтів у його руці й кружечок світла ніяк не попадав на потрібне місце мапи.

З півгодини морочився він над мапою, та од того не ясніша стала путь зводу, що йому треба було за наказом пройти село Підгайці й до ранку зайняти артилерійську позицію за височиною „74,3”, вишукавши фронт на південний захід з таким розрахунком, щоб звод зрана розпочав пристрілку по шосе, що виходило з лівої частини лісу, позначеного літерою „С”.

Прапорщик Уласенко добре вивчив писаного наказа, що приніс йому ординарець у пакетку, позначеному найшвидшим алюром.

На шляху за три кроки нічого не видно, а зорієнтуватися по мапі не можна, бо панський маєток, що мусів їм трапитись на дорозі, досі не траплявся, а може й траплявся, та його ніхто не помітив. Так само окреме дерево на повороті польової дороги десь зникло, як і поворот дороги...

Посланий наперед розвідчик, повернувшись, доповів, що за верству він натрапив на якусь велику хату, певно корчму, але ні в хаті, ні коло хати на розгородженому дворіщі будьякої присутності людей не помітно. Розвідчик проїхав ще верстов зо три за покинену корчму, але більше нічого не зустрів і повернувся назад.

Прапорщик Уласенко зліз із коня, скомандував їздовим злазити, а сам зійшов на сухіший обніжок.

— Так кажеш, хата порожня? — спитав він розвідчика невідомо для чого ще раз, а коли той potwierдив сказане, витяг знову палетку і почав пильно розглядати мапу, шукаючи на ній ту покинуту корчму, що про неї він почув від розвідчика, та що дасть можливість зорієнтуватися в цій проклятушій темряві. Та хати він не знайшов на тій дорозі, що по ній, як він гадав, їхав звод, а осторонь на розгалуженні шляху значилася корчма.

Коли вони потрапили не на ту дорогу, то їм треба повертати верстов на п'ять нараз і виходити на правильну путь, а це означає знову заїздити в баюри, що в них уже грузли гармати, місити багнюку, що вже місили, і ризикувати, врешті, заїхати не туди, куди треба...

Прапорщик скомандував сідати й наказав рушати в напрямку корчми, щоб там дати спочинок змореним людям, а самому поміркувати про дальші кроки.

Щоправда, він мало надіявся до чогось путнього доміркуватися, бо останнім часом у голові прапорщика Уласенка все якось перевернулося і сплуталося.

Коли саме сплуталися думки Уласенкові, він і сам не міг би з певністю сказати. Якось потроху все стало йти шкереберть.

В невеликому сховищі не дуже глибоких, але акуратних думок та формульовань, звичних, засвоєних ще з школи істин, зчинився гармидер і всі штаповані довгим

вжитком інтелектуальні цінності раптом опинилися в стані хаосу. Немов хто переплутав навмисно нумерки в бібліотеці й не знайти тепер потрібного принципу, не звірити своїх учинків з вказівками життєвої мудрости, засвоєної з шкільних підручників та од оточення, що жилилися не з дуже рясного асортименту прописних істин. Так себе відчував Уласенко, як моряк в буряну ніч, коли на кораблі розмагнітяться стрілки компасу й хилитаються од випадкових зрушень, показуючи випадкові напрямки...

Уласенко старанно намагався привести до ладу своє ідейне сховище, розташувати там все в старому порядку й відчувати себе людиною певною своїх принципів, певною святости і непорушности їх. Він шукав втрачені ідейні стрижні, що колись ніби родилися разом із Уласенком і протягом всього життя підтримували його світогляд, як ніжки підтримують деку стола. Та ті стрижні поламалися й бачив Уласенко, що вони не здатні не тільки підтримувати його світогляд, а й самі стояти. Вони упали якогось дня і весь лад, що був на важкій дощці Уласенкового світогляду, обернувся в хаос.

Всі його переконання, смаки, уподобання, погляди на тисячі життєвих дрібниць і багато такого, що не має власного імени, а існує в людині безіменно, складаючи індивідуальні риси особи, обернулося в попіл, прах, мотлох.

Колись в університеті Уласенко вірив в непогрішимість професорської науки і, коли брав участь у нелегальних гуртках, то тільки підкоряючись всесильній моді, що диктувала революційну позу й фразу студентові, що не вважав себе „академістом-білопідкладочником”, бо не мав грошей на добре пошитий сурдут... Можливо, коли б він мав змогу одягтися, як оті поміщицькі синки, і кидати так грішми, як вони кидали, інша мода впливала б на нього й він ходив би бити вікна в жидівських домах та громити редакції ліберальних газет. Та було інакше і він завзято виспівував „Ми жертвою палі”, повертаючися з студентських вечірок, знався з справжніми революціонерами й навіть бував двічі на підпільних робітничих зборах. За моду на революцію він потрапив під догляд поліції й дуже з цього пишався, бо бути під поліційним доглядом, що, врешті, нічим особливо не загрожував, було вершком тодішньої моди й укривало людину терновим вінком мучеництва за ідею. Насправді, по щирості він ніколи не думав

зрушити підвалин існуючого ладу, бо той лад нагадував професорську науку, так все в ньому було зладнано, що, здавалося, кращого не придумаєш. Тим більше, що й він, Уласенко, мав на думці посісти цілком визначене місце тепле й затишне, що дасть йому змогу безтурботно згадувати „гріхи юности”, всі оті „ми жертвою палі” та конспіративні збори. От тільки б делікатніших жандарів понастановляли б та губернатора, що керував би губернією доказами чистого розуму, а не козацькими нагаями...

Коли ж за одну академічну забастовку Уласенка разом із іншими „здали в салдати”, він ухвалив служити революції, що скине ненависний царат і настановить добрих і щирих приятелів із числа тих адвокатів, що за невелику „мзду” захищали революціонерів на судах, та професорів, що дозволяли інколи собі безневинні випали на адресу начальства. І тоді вже напевно буде свобода, рівність і братерство, не кажучи про землю й волю, що впливали з зазначених передумов.

Словом Уласенко став небезпечним революціонером, надівши салдатський одяг, хоч про свої революційні наміри щодо існуючого ладу він ніколи нічого не говорив, а свій запал надійно затаїв, зберігаючи його до того щасливого часу, коли нарід повстане проти гнобителів і руками прекрасних медичок, технологів та університетів понесе когось з ліберальних професорів на губернаторське крісло, а найліберальнішого — на крісло президента республіки. Поки ж цього немає, нема чого й гамору знімати, треба коритись нормам, що до цього часу є незрушені, бо покора законам, які б вони не були, є ознакою культурности та політичної достиглости людини.

Ніщо не могло порушити порядку, заведеного в голові на гімназіяльній лаві та завершеного в університетських аудиторіях. Не порушили порядку в голові Уласенка й лихі обставини салдатської казарми з брутальним поводженням, з повсякчасним пригніченням особи з напівтюремними звичаями. Уласенко корився всьому й старанно дотримувався законів, що були заведені у війську. Він зробився прекрасним знавцем військових статутів і ніколи не грішив проти них. Навіть начальство, що упереджено ставилося до нього, як до „політичного” виключеного студента, дивувалося й приписувало ті приємні своєму серцю зміни, що сталися в їх казармі з таким запеклим революціонером,

своїм талантам... З оголошенням війни Уласенко, старанно виконуючи свої обов'язки, разом із усіма поїхав на фронт, бо їхати на фронт була справа, передбачена законами того суспільства, що в ньому жив Уласенко. Тільки негарне передчуття непокоїло його, — передчуття смерти. „Уб'ють”, — думав він, коли його батарея вантажилася в ешелюни на глухій станції, і всю дорогу в стукоті колес теплушок чулося йому це понуре слово.

З наближенням до фронту війни ця певність в неминучій смерті так зросла, що він навіть не ховався в бою, як то робили інші, і начальство переконалося, що Уласенко не тільки справний, а й геройський салдат.

Та й у смерті на війні він не вбачав нічого такого, що порушувало б віковічні норми, за якими люди родяться, працюють, умирають на війнах, сидять по тюрмах, родять собі подібних, заслуговують на чини, на шибениці, на пошану, на огуду. Щоправда, неприємно умирати в 24 роки, не виконавши високих і почесних місій, призначених у житті, та проте, коли призначено вмерти, то людина му- сить умерти. Тисячі років і до нього, Уласенка, многі тисячі й мільони людей умирали на війнах і була їм шана та повага од вдячного суспільства.

Коли б Уласенко попав до рук злодіїв і мав померти, ну тоді б він протестував, змагався, боронився, бо та смерть була б наперекір нормам, а тут у нього не з'являлося жадного бажання пручатися. Він помре за нормами, за освяченими тисячоліттями законами суспільства і не він один помре, а ще тисячі таких, як він, Уласенко.

Світ книжок з їх трухлявою премудрістю міцно тримав Уласенка в своїх лещатах. Він молився на все доцільне, розумне, логічне й ні разу за все життя його молоді пристрасті не збурили його істоти на бунтарство, а коли його і вважали за бунтаря, то тільки завдяки печальній прихильності до моди.

Певність, що його на війні все одно вб'ють, викликала зневагу до обережності. Чи не все одно, коли його вб'ють? На день раніше чи пізніше, а що вб'ють, того він певен. Навіщо ж тоді берегтися? Адже ж логічно він не робить помилки, одкинувши обережність, будучи свято переконаний в своїй неминучій загибелі? Так, не робить. Ну, то й добре! Од таких міркувань і висновків Уласенкові було тоді легко на душі, немов він скинув з плечей невимовний

тягар, що пригнічував його й не давав йому легко дихати. Свою смерть він бачив унормованою, її майбутній факт стояв на певному місці, в добре придбаному сховищі його принципів, світогляду й інших тонких матерій, поруч з університетською наукою, безліччю істин міцних, як скеля, і незмінних, як існування світу.

Залишилося тільки виконувати свої обов'язки, не думаючи про даліше. Даліше простягалось недалеко й було воно вже зумовлене та ясне.

Та ця ясність і лад в інтелектуальному сховищі Уласенка після першого бою потьмарилися. Вгратилася чіткість, що нею все своє недовге життя погорджував він. Щось наче змінилося в ньому, і навіть не змінилося по суті, а хтось переплутав сторінки каталогу й не можна було знайти того, що в тому сховищі напевно було.

Бій тоді зачався дуже невдало. Батарея, що вперше виїхала на позицію, ще на шляху до тієї злочасної позиції, попала чомусь під кулеметний обстріл, хоч за всіма міркуваннями командира батареї ніякого обстрілу бути не могло. Та не дивлячись на авторитетні міркування вченого артилериста, чоловіка п'ять довелось залишити вбитими та кілька пораненими.

Коли розсіялася вогка мряка осінньої ночі й блідий ранок освітив артилерійську позицію з її коротенькими шанцями, наполовину залитими водою, командир передав на батарею, щоб люди не вилазили на поверхню, бо ворог може помітити. Та як не береглися, а ворог помітив і батарея після двох пострілів мусіла замовкнути. Німці закидали батарею шрапнелями та гранатами і хто б насмів виткнутися зі сховища, негайно б ліг трупом.

Уласенко, як начальник гармати, сидів за своїм зарядним ящиком і думав, що німці вщент знищать батарею. Коли спробували підвести коні, щоб вивезли гармати, то вони лягли трупом і нічого з того не вийшло. Тоді рота захисту батареї кинулася на руках витягати гармати з грузького болота. Власне не рота, а поручник — командир роти — скомандував витягти й півста салдат кинулися на батарею. Уласенко добре пам'ятає, що саме в той момент у нього вийшло не все гаразд. Він вискочив на середину батареї і з лайкою, якої він до того часу не вживав ніколи, грізно вимахуючи револьвером, наказував салдатам зупинитися. Він, ще тоді салдат, насмілювався вилаяти

негарними словами поручника й здається, назвати його йолопом за те, що той веде людей на певну смерть. З цього і почалися непорядки „в сховищу”. Командир роти вистрілив з револьвера в Уласенка, а Уласенко, не довго думаючи, висадив у поручника дві кулі. Поручник промахнувся, а Уласенко не промахнувся, — поручник, схопившись за живіт, поповз у калюжу, але Уласенко не знав, чи то він його забив, чи то ворожа шрапнель припинила комедію.

Стоячи у весь зріст на батареї і розмахуючи револьвером, Уласенко перейняв команду з власної ініціативи, бо офіцери благополучно втекли за важкими справами. Загрожуючи револьвером, він примусив вилізти з шанців салдат і накинути гармати на передки. З якоїсь причини ворог припинив стрілянину на п'ять хвилин не більше й батарея, під командою фойєрверкера Уласенка, втекла з небезпечної позиції, при чому фойєрверкер виявив стільки сміливості й героїства, що начальство, не дивлячись на його сумнівне минуле, зробило подання на прапорщика й „Георгія” за врятування батареї од полонення ворогом.

Як то так трапилося, що боязкий і покірний начальству салдат раптом виявив стільки сміливості та ініціативи, що підняв руку на особу, яку за законом він мусів шанувати й коритися їй? Уласенко ночі й дні думав про той страшний випадок, коли він стрелив у офіцера, але нікому про це не говорив, а з салдат батареї в паніці ніхто того випадку не помітив, бо кожен думав за себе. Зробивши таке, він мусів щось робити й далі в тому ж пляні, так вимагала логіка, але що він мусів робити по тому, Уласенко ніяк не міг добрати. Він бачив, що пішов не тою стежкою, якою вели його закони, що він збочив і, щоб знов попасти на правильну путь, він мусить признатися в усьому, понести належну кару й тоді вже йти правдивими шляхами.

З такими думками він пішов до полковника, що вив його на офіцера, і зізнався у всьому. Він усе розповів докладно й сподівався, що полковник негайно накаже його заарештувати та відпровадити в тил, де мудрі штабісти знайдуть, що з ним робити. Але полковник хитро посміхнувся, подивився, чи немає кого за дверима землянки, і так мовив своєму підлеглому:

— Ви не ображайтесь за мене, бо говорю я з вами, як з сином... Мій ранг і літа дають мені право говорити з вами не як начальникові з підлеглим, а як батькові з сином... Отже ви, поперше... — полковник зам'явся, а потім пильно дивлячись у вічі Уласенкові, доказав:

— ...ви, поперше — дурень, а, подруге, ще раз дурень. Коли ви там пристрелили якось ще дурнішого за себе, то не варт з цього справу здіймати. Чи ви хочете мене поставити в дурацьке становище, начальника, що нагородив злочинця? Ви хочете ввести мене в неславу? Зіпсувати мені кар'єру? Та ви знаєте, що разом із вами і я піду під суд? Ви про це подумали, бараняча ваша голова?

Полковник хвилювався і чи не ладен був зацідити Уласенкові в пику. А той дивився на свого начальника і жак йому стояв невимовний в очах.

Полковник сів і одпасався. Заспокоївшись трохи, він вже лагідним тоном сказав:

— Пробачте мені старому, що я вас тут ображав. Про це ніхто не знатиме. Ви ж мусите мені дати слово честі офіцера, що про нашу балачку нікому й ніколи не тільки що не скажете, а й не натякнете. Ще ви мусите дати слово, що про свій вчинок, навіть в тому разі, коли б той застрелений встав із могили й почав би вас обвинувачувати, нікому нічого не скажете. Більше, — будете заперечувати всіма силами. Даєте слово, чи ні? — суворо запитав полковник.

Уласенко дав слово офіцерській честі, але нічого не розумів.

Згодом виявилось, що забитий ніби поручник був тільки тяжко поранений і, вичунявши, написав відповідного рапорта начальству...

Здавалося, що за нормами мусіли б тепер Уласенка розстріляти, та цього не сталося й він зайвий раз переконався, що норми нормами, а діло ділом. Він не признався у злочині, як і обіцяв полковникові, а подав вигадану історію, що стріляв він, прийнявши команду батарею, у каноніра, що не виконував його наказу. В паперах слідства так і написали, а командир виставив свідком, фельдфебеля, що підтримав Уласенкові слова. Та хоч Уласенка вигородили, та командир зненавидів його й дальша кар'єра Уласенкова була обмежена тими нагородами, що він їх вже мав. По:

сування по ієрархічній драбині припинилося й прапорщик так і залишився прапорщиком...

Це не дуже турбувало Уласенка і тільки постійні відрадженьня в найнебезпечніші місця фронту ображали його, бо порушувало це його законне право чергуватися з офіцерами щодо неприємних відраджень.

Віра в неминучу смерть після перших боїв трохи похитнулася і повстали сумніви, що побоювання смерті не мають підстав. І це додало чималого розгاردіяшу в його голову. Тепер Уласенко, ідучи на бій, не ризикував так, як на початку, і виробив цілу систему забезпечень. І певно, та система була непогана, бо Уласенка ог за цілий рік війни ні разу не поранено, хоч і ходив він на такі операції, з яких, зарані було відомо, він живим не вийде...

Виказати себе боягузом, маючи хреста на грудях, він аж ніяк не хотів — це ж бо порушувало нормативне уявлення про нього, як про героя, і доводилося, стиснути щелепи, стояти там, де смерть не шкодувала своїх поцілунків.

Так у порядок, вироблений Уласенком, просяк спочатку ледве помітний розгардіяш і розгардіяш цей був викликаний зневірою в той порядок.

Виходить, що законів і приписів можна не виконувати, або удавати, що виконуєш, і це іноді навіть краще за шире дотримання тих законів й приписів? Виходить, що університетська наука брехала про вічні й непорушні закони людського суспільства, за якими кожен вчинок мав відповідну кваліфікацію і тягне за собою цілу серію противенств? Університетська наука набрехала, що чоловіка не можна забити, не мавши за це кари, університетська наука набрехала, що найвище у житті розум, виходить, що практика не зовсім в злагоді з приписами розуму? Університетська наука, нарешті, набрехала, що, вмираючи за батьківщину, він творить святе діло, потрібне громадянству, але навіщо потрібні громадянству оті тисячі смертей і найжахливіших каліцтв, що він бачив за рік війни? Навіщо потрібно для людства, щоб він — скромний юрист — убивав німців і вів би оцих мужиків і наймитів на страту?

Звод, нарешті, дістався покинутої напівзруйнованої корчми. Іздові злізли з коней і всі разом зайшли до хати. Вікна в корчмі були вибиті, а подекуди й рами виламані. Будь-яких ознак меблів — і тільки в кутках накидано со-

ломн, консервних бляшанок та подекуди нагаджено. Просто на підлозі розіклали вогнище і всі стали наоколо. Вогонь приємно доскотав обличчя, а дим приємно ліз в очі та в ніздрі.

Уласенко розпорядився, щоб розвідники їхали негайно вперед і зв'язалися з будьякою частиною. Військо спішно виступало під натиском німців і можна було сподіватися дрібних проривів. Уночі німецька розвідка легко могла зайти в тил і наробити бешкету. Другого розвідника він послав до батареї з донесенням, коні пристали, і він зупинився дати перепочинок людям і коням. Справивши все, що в таких випадках годилося, Уласенко сів проти вогню і задрімав. Сон якимось раптом скував його голову. Ноги й руки заніміли в солодкому спочинку. І от він, Уласенко, вже не прапорщик Уласенко, що має вивести свого звода на призначену позицію, а фюєрверкер Уласенко, що, відправляючись на фронт, мав трьохденну відпустку на побачення з батьками. От він злізає на глухій станції й наймає підводу. Треба проїхати верстов сім до цукроварні, де батько от уже два десятки років працює за машиніста. Підвода їде тихо, і дядько весь час намагається розмовляти про політичні новини. Уласенкові розмовляти не хочеться і він невпопад відповідає дядькові на тисячі питань найрізноманітнішого характеру. І тільки одне питання притягло чомусь його турботну увагу:

— А скажіть, паничику, а що буде, коли ми поб'ємо німців? Чи землі наріжуть?

Запитання було несподіване і Уласенко, щоб не бути в ніякому стані, відповів:

— А то вже коли завоюємо землі, та й наріжуть...

Чомусь тепер він з особливою гостротою відчув жагучість цього запитання.

От він вже дома. У батька багато роботи на заводі, перед виробництвом, але він уриває хвилину, щоб посидіти з сином. Мати заклопотано, як квочка, метушиться, готуючи синові різні ласощі, але їсть їх Уласенко, тільки щоб не образити матері. Йому загалом їсти не хочеться, його найбільше турбують розмови батька... От батько й син сидять коло столу. Завтра вранці він мусить їхати, щоб може ніколи вже не побачити ні клопотливої матері, ні затурбованого батька.

— Ти як думаєш, війна... той... потрібна? — питає несміливо батько і соромиться свого простацького запитання, йому, власне, хотілося взнати от ученого сина, як він дивиться на війну, але неуміння висловити свою думку призводить його до такого питання. Він багато на своєму віку працював, але мало говорив.

— Війна, потрібна, — переконано говорить син, що розуміється на праві і вміє висловлювати свої думки, хоч власними руками ще ніякої роботи не робив.

— А як потрібна, то для чого? — знову ставить своє тоскне запитання і батько і йому хочеться, щоб син сказав щиро, на підставі всієї своєї науки, набутої в різних школах, чому саме війна потрібна. А найбільше йому хочеться, щоб син сказав просто без науки, що війна нікому не потрібна, а коли й потрібна, то не тим, що будуть воювати й умирати в боях.

Синові ніяково. Він не може знайти потрібної відповіді і відчуває себе на іспиті... Але хіба на іспитах ставлять такі трудні запитання? Ні, не ставлять. Це тільки малописьменний батько, забитий повсякденними турботами, вважаючи, що для науки нема нічого нездійсненного, може так запитувати.

Син довго мнеться, глибокодумно дивиться в стелю, а батько, жадібно очікуючи на мудрість, ловить своїми очима погляд синів і хоче знати істину. Та істини не чути і батько лагідно усміхається синовій мовчанці, як колись з дитячих пустощів малого Васька. Він гладить бороду і, ніби роздумуючи, промовляє:

— Кажуть, що треба воювати, бо німці завоюють Росію і все це приберуть до своїх рук.. Ото би й його лиха година! — по тихій мові вигукує батько, — що ж вони в мене до рук приберуть?

Саме таку відповідь, яку батько вже мав од когось, і син хотів дати і тепер утримується. Він, червоніючи, каже твердо й переконано:

— Треба воювати, щоб скинути московську владу! Щоб самим господарювати на своїй землі! Хай краще Україна буде під німцями...

Але батько не слухає і махає руками, мовляв, кинь хлопче!

Раптом обличчя йому міниться і він пошепки каже синові, нахиливши до нього свою сиву голову:

— Кажеш, німці приберуть Україну до своїх рук і то краще буде, ніж зараз?

Син вчуває якусь старечу хитрість в цих словах, але наостаннє він не хоче сперечатися з батьком за Україну і, потверджуючи, хитає головою. Батькові наче цього і треба було, — він радісно вигукує:

— Так чого ж ти будеш воювати за тих, що вважаєш їх гнобителями!..

Уласенко раптом прокидається. Видимо хтось з салдат в корчмі щось вигукнув. Він підхоплюється на ноги і озирає кімнату. Дехто спить при загасаючому світлі багаття, дехто тупо дивиться в огнище.

— Розвідчиків ще не було? — питає він першого салдата.

— Ні, не було... — нехотя каже йому той, і додає: — ми певно недалеко від фронту, бо чути стрілянину.

Справді, постріли, лопотіли у холодному вогкому повітрі і, немов випливаючи з того лопотіння, надворі зачувся тупіт кінських копит.

Розвідчик приніс звістку, що ворог наступає й ту місцевість, куди мав їхати звод, вже захоплено. Тепер треба найкоротшим шляхом рушати на Сохачів.

Ранок розмазав сіре світло по багnistих полях і дорогах, але сонце не з'являлося на небі, чи то воно закуталося в сіру ковдру хмар і ховається од пронизливого вітру, що рябить на калюжах і висушує мокрі спini коней та салдатську одержу, чи то набридло йому дивитись на нудних людей і сіру землю. До Сохачева лишилося верстов п'ять, як на болотяній дорозі перед зводом вибухнуло кілька гранат. Відкіля, що, як, — ніхто не знав. Прапорщик Уласенко зупинив коня край дороги і пропустив гармати поза себе. Тільки но проїхали гармати, як нова порція гранат шльопнула на глейстому полі і закидала багном дорогу. Інстинктивно їздові вдарили по конях, коні шарпнулися ристю, а прапорщик дивився на це в'яло, апатично, тільки рука швидко одстібувала кобуру револьвера. Коли ж револьвер опинився в руді, він вигукнув страшну лайку і пообіцявся застрілити того, хто посміє бігти. Було зрозуміло, що коні, в разі швидкої втечі, „заріжуться”, і, можливо, всім доведеться лягти тут трупом на глейстих полях та багnistій дорозі.

Ворог видимо не мав шрапнелів і стріляв гранатами, що заривалися глибоко в землю і вибухали там, нікому не шкодячи. До лісу спереду лишилася верства і звод тихим кроком наближався до вкриття.

Кілька разів Уласенкові довелося повторити свою загрозу, поки сухотний ліс не закрив їх од очей ворога.

В лісі Уласенко зустрів ще деякі гарматні частини і офіцери зібралися на коротку нараду. Ворог, видимо, має намір захопити артилерію і треба якнайшвидше вибиратися звідси. Ухвалили проскакувати вростіч, щоб не уторювати великих масивів для обстрілу від супротивника. Всі подалися в закритий од гарматніх пострілів яр і тільки він зі своїм зводом, надхнений якимсь підсвідомим передчуттям, повів гармати і людей відкритим місцем по шосе.

Молодецька скачка під дулами ворожих гармат і то без жадних втрат, здавалося б, мусіла вкрити лаврами прапорщика Уласенка, але цей вчинок не звернув на нього милостивого зору начальства. Уласенка й далі посмляли в найнебезпечніші місця бою поза чергою.

Після відступу тривожний настрій панував у частинах. Батарей стали верстви за три за Сохачевим, нервово обкопувалися та будували міцні бліндажі, але не було певности, що ворог не примусить рушати далі дорогою на схід.

Звод Уласенка, що був в артилерійському прикритті, влився до батареї і прапорщик втратив самостійність команди, хоча й невеличкою військовою частиною.

— Іване Петровичу, — звернувся якимось до Уласенка командир батареї, — вам треба йти на пункт...

Власне, на пункт спостережень треба було йти командирові батареї, але в його руках було послати когось за себе. Уласенко мовчки одковирнув, насупивши брови, а командир улесливо й разом із тим насмішкувато додав:

— Ви тільки урядите все потрібне на пункті, а потім ми вас змінимо...

Офіцери мовчки знизували плечима. Робилася левна кривда — черга уряджувати пункт спостережень була за поручником Власовим і той, як добрий товариш, не хотів, щоб хтось за нього ризикував життям.

— Сергію Сергійовичу! — звернувся він тут же до командира, — черга за мною, ви помилилися...

Тоді командир, що за артилерійською традицією ніколи не звертався до старшин у офіційному тоні, сердито поглянув на поручника і сухо відказав:

— Поручнику, я прошу вас не втручатися в мої розпорядження!

Поручник „став смирно” й більше нічого не сказав.

На широкій рівнині, порізаний дорогами, слався сірий ранок і на заході, вищерблюючи небо, вирисовувалась силвета міського собору, восьмиповерхового млина й ще якихось будинків у Сохачеві. Там піхота копала свої шанці, маючи спереду вузьку річку. Тільки в місті й можна було знайти підхідний пункт для артилерійних спостережень і туди попрямував Уласенко.

Рівнина потроху звільнялася од прозорого серпанку туману й шосе, що йшло од Сохачева на захід, лежало тепер рівною блискучою смугою. Телефоністи ще зранку потягли дроти до міста від батареї і прапорщик Уласенко, їдучи з ординарцем по шосе, бачив їх фігури, що метушилися край дороги.

Не проїхавши й пів шляху до міста, Уласенко зміркував, що ворог певне добре бачить це шосе й краще буде, коли він пройде до міста пішки.

Тиша, що весь час панувала на фронті, настроювала на елегійний лад і Уласенкові почало здаватися, що іде він десь коло рідного села, а зовсім не на фронті кривавої війни. Елегійний настрій відігнав гук далекої гармати і незабаром над містом закурилися димки шрапнелів.

Уласенко знав, що місто вільне од мешканців, бо нікому не дозволено залишатися в ньому. Знав він також, що місто кинули всі впродовж одного дня і йому кортіло подивитись, яке те покинуте місто.

Перші шрапнелі швидко змінилися набоями великих калібрів і над містом раз-по-раз піднімалися клуби сірої куряви чорного диму. Од вибухів гриміла земля і гула, як порожня діжка од ударів молотка. За півверстви, недоходячи до міста, він помітив якусь незрозумілу метушню на околиці. Немов там рачкувало багато людей чи то знівечених, чи просто приголомшених жахом. Аж придивившись пильніше, прапорщик переконався, що то не люди, а собаки, збившись у купу, нажахані вибухами, метушилися, шукаючи порятунку од скаженого незрозумілого

грому й гуду. Раптом уся маса рушила за гостроносим псом і побігла по шосе з смертельним скавулінням загнаних тварин. Понад шосе вибухнув набій і всі собаки припали в придорожніх канавах, і тільки маленька болонка з блакитним брудним бантом на шиї метушилася на горбі бруківки, не знаючи де подітись, коли собаки знову піднялися всією оравою і кинулись на схід, болонка пронизливо дзвякнула й побігла слідом...

Великі надвірні пси, що не одному штани рознесли на своєму віку, мисливські пойнтери, що колись горіли запалом полювання при першому пострілі, прудкі, як соколи, і дурні, як пеньки, хорти, що боялись зараз випередити всю зграю, лислоокі болонки, що клубочками роз'ятрених нервів котилися в цій компанії найрізноманітнішої масти й розмірів собак. Вони на десятки голосів скавулили, хрипко хавкали, хекали і з безумством в очах мчали повз Уласенка.

Прапорщик Уласенко дивився на цих нажаханих тварин і йому почало здаватися, що він колись бачив щось подібне, але що саме, пригадати не міг. Пам'ять припала густим шаром пилу і він не міг викликати в уяві давно забутої картини, але хтось так біг, хтось рятувався од смертельної небезпеки, а хто саме, Уласенко не міг пригадати. Чи то були люди, чи тварини, а чи може він сам так колись втікав?

Несила було пригадаги і від того тоскно ставало на серці й він з надією дивився на собачу ватагу, що може допоможе його пам'яті. Раптом Уласенкові самому захотілося бігти за собаками туди на схід, куди вів їх несхибний інстинкт. Та інстинкти висушли в істоті Уласенка, переможені культурними нашаруваннями. Заглушені від соціальних надбань сотень поколінь, вони ледве животіли, не в силі будучи зрушити його на вчинок, що йому раптово заманувся. Він стояв, як паралізований, непорушно край шосе, не звертаючи уваги на небезпеку, не чуючи вибухів та посвисту куль, і хаос в його голові, що почав був улягатися, вибухнув з іще більшою силою.

Ах, таки він пригадав ту картину, що витягли з глибини пам'яті ці нажахані собаки. Він пригадав ту картину, що її ніколи не бачив, але яка стояла в його уяві тоді, коли він читав і слухав самовидців. Отак само, певно так

само. тікали наддністрянські, волинські та подільські селяни, збиваючись у валки широкими й вузькими дорогами на схід. Так тікали од війни, кидаючи свої села й оселі, не здаючи собі справи, куди тікають і що там буде. Тікали од руйни, смерті та насильства, не думаючи про майбутнє. У втікачів немає майбутнього, у них тільки минуле...

А в його є майбутнє? Яке ж то майбутнє в нього, коли воно справді є?

Ці питання стали перед Уласенком чорною стіною й закрили світло сонця й небезпеку, що загрожувала йому отут. на війні, і минуле його і все те, чим жив він і чим мав би жити. На тій стіні пролинули, як на екрані, його розмови з дядьком, що віз його од станції, і батькові слова. Далі глузливо прозвучали в його вухах слова одного офіцера. що сказав їх, зовсім не глузуючи:

— Наш прапорщик повторив, врешті, геніяльний маневр маршала Деві... так саме він...

Офіцер розповів про сміливий маневр наполеонівського генерала і всім стало зрозумілим, що прапорщик Уласенко не абиякий вояка й герой.

„Герой? А на чорта він кому здався з своїм героїзмом?“, і друга думка перетяла шляхи першій: „певно єсть хтось, що йому потрібен його героїзм? Може його героїзм обертається в чийсь кишені на шире золото?“

Жах пройняв Уласенка од цієї думки й він отямився од неї. як од холодної води. Він байдуже попрямував до кинутого міста і, незабаром на околиці знайшов своїх телефоністів.

Вони сиділи в якійсь ямі, не знаючи, що робити.

— Прокладати дріт немає потреби, — сказав один телефоніст, — все одно переб'ють і дроти, і нас...

— Сполучи з батареєю... — наказав прапорщик.

Командир батареї здивувався, що досі не встановлено пункту спостережень і наказав без жадних зволікань пункт знайти й прокласти провід телефону.

— Це неможливо... Ми не зробимо і кроку, як нас усіх знищать... Треба пождати, щоб затихнув обстріл...

У відповідь йому безапеляційно повторено попередній наказ:

Прапорщик Уласенко не відповів звичайно „слухаю“, а мовчки поклав трубку польового телефону й замислився.

Це вже перевершувало все попереднє. Так поводитися можна тільки з твариною. Адже ж полковник знає, що він не боягуз і, коли говорить про небезпеку, то певно ця небезпека таки існує насправді, а не вигадав її нажаханий мозок...

— Як ви думаєте хлопці, зможемо ми пройти до Бзури й в касарнях поставити пункт та сполучитися з батареєю?

Хлопці тільки плечима знизали.

Прапорщик пояснив:

— Полковник наказує нам негайно встановити пункт спостережень і провести телефонну сполуку...

Тоді один з найсміливіших телефоністів широкоплечий блондин, що ним завше милувався Уласенко, як зразком мужности й фізичної краси, промовив:

— Полковник посилає нас на смерть. Матимемо на цьому ділі дерев'яні хрести, а полковник золотий... Плювати йому на наші дерев'яні!

По цих словах в голові Уласенка промайнула згадка про щось подібне. Ніби він колись про це саме думав, але забув коли. А може й не на те? Може то просто якась таємнича асоціація?

Салдат сподівався, що прапорщик нагрімає на нього за такі протидисциплінарні слова, але прапорщик мовчав, втупившись в якусь точку у полі. Раптом він, немов з силою одриваючись од своїх настирливих думок, перевів зір на блондина й спитав так просто, як звичайно питають в інтимних справах дуже близьких людей:

— А ти думаєш, що виконувати наказа не варт?

— Його не можна виконати, — мовив салдат, намагаючись дати пояснення цієї відповіддю, чому саме він вважає за непотрібне виконувати полковницького наказа.

— Ну, то ми й не підемо, — так само просто відказав Уласенко.

„Ну, а що ж ти будеш робити? — єхидно запитав його внутрішній голос. — Тікати? Так далеко не втечеш — ввіймають... Бунтувати? Пристрелять... Так що ж?

Уласенко випростався. Віднині він знає, що університетська наука брехня, право й справедливість — шахрайство. Війна ні до чого й усі його геройства пуста забавка

спортсмена, що хоче показати себе на вправах, що користи якоїсь не мають, а корисні тільки спортсменові.

Та ці внутрішні ухвали не привезли ні до чого. А далі ж що робити? Яких заходів братись?

І втретє згадав Уласенко, що він колись був у такому становищі. Але коли — не пам'ятає. Він напружив інтелект і впіймав крайчик спогаду — то було отам на шляху, коли він із зводом збився з дороги. Він тоді так само не знав, куди рушати й де правильна путь.

— Так що ж діяти? — сам себе в голос запитав прапорщик, забувши, що коло нього салдати й можуть його почути.

— Треба почекати тут до ночі, а вночі встановити телефон на тому клятому пункті, — відказав бльондин, думаючи, що запитання прапорщика стосується пункту спостережень.

Прапорщик не знайшов, що відповісти салдатові. Він втяг голову в плечі й, кинувши телефоністам „чекайте“, — пішов у зруйноване безлюдне місто. Він ішов у присмерках, що повзли з затуманених полів, на захід і думав про схід. Він думав про схід і про своє життя, а спереду гриміли вибухи, що могли в одну мить знищити тисячі життів.

Виходить, він блукав, як сліпе кошеня, що повзе на запах їжі? Виходить, він справді тинявся без компасу? Він, що так довго вчився, не мав навіть тієї ілюзії, що мав дядько з села, сподіваючися по закінченні війни на прирізку землі? Він не мав навіть того невиразного, що висловив його батько в останній розмові з ним?

Так що він мав?

Уласенко бачив, що життя мчить його й не дає часу подумати і немає коло нього друзів, що б напутили його.

Так, він без компасу в бур'яну ніч!

Але ж у нього було щось подібне до компасної стрілки... Визволення України з-під влади московських царів... Але як він буде визволяти? Якими силами?

Ні, треба туди, на захід! Там десь є організована частка України й там дізнається, що діяти! — схопився прапорщик, як потопельник за соломинку і відчув приплив енергії.

Уласенко пройшов місто і дістався до піхотних шанців. Він сказав, що має вибрати пункт спостережень і пройшов ще не глибокими шанцями кілька сажнів. Потім несподівано для всіх і для себе вискочив на бруствер і побіг до німецьких шанців, що миріли в далечі присмерку. Він вже добіг до їжаків з колючого дроту, як спереду залунали постріли. Постріли лунали й ззаду і кулі шматували повітря і землю. Прапорщик присів, одною рукою затиснувши плече, а другою звільняючи револьвер з ковбурж. Та витягти револьвера йому не пощастило. Він упав на-взамак і випростався...

Драма в темному коридорі

— Революція нам нічого не дала! Мистецтво жебрачить! Художник не став прикметою держави, як поліцай, учитель, чиновник, міністер. Художник голодує...

— К дідьку міністрів! — вигукнув експансивний Зінько Кізленко, — ік чортовій мамі міністрів! Міністрів було тисячі і буде їх ще мільйони, а от Рембрандтів, Анджельо, Кізленків — одиниці! Я протестую.

Кізленко патетично приклав руку до грудей і після слова „протестую” вимахнув нею так, ніби хотів хвиснути по губах свого приятеля Чуприну, що посмів поставити художника поруч поліцай й міністра.

Обидва вони, і Чуприна, і Кізленко, вчилися в художній школі, але за два роки вчення їм не пощастило захопити якусь визначну мистецьку височінь через запеклу зненависть старих зашкарублених професорів до молодих талантів... Щоразу, як їм припадало йти в атаку на мистецькі позиції, несучи, як знамена, свої полотна, мистецько-професорська старина робила вилазку і розбивала Чуприну й Кізленка впень...

Оці спільні біди та нещастя і були за причину приятелювання Чуприни й Кізленка, не зважаючи на взаємне презирство й одверту нелюбов.

Жили вони вдвох у маленькій кімнаті на околиці міста ще з тих часів, як Чуприна, кинувши вкрай розкуркулене хазяйствечко своїх батьків, вступив до художньої школи, а Кізлик за протекцією земляка з Холмщини не тільки вступив до тієї школи, а й одержав стипендію, як людина без роду й племені.

Молодший за Чуприну Кізленко, що звався звичайно Кізликом, і зовнішністю різнився од свого приятеля. Тоді, як Чупринине обличчя, починаючи од очей, заросло чорною щетиною, у Кізлика на щоках, як у дівчинки, золотився ледве помітний пушок і тільки під носом, де проєктувалися вуси, він набирив інтенсивнішого зафарблення.

Чуприна своїм волохатим обличчям нагадував молодого мандрила, зіпсутого цивілізацією, а в Кізликовому обличчі було багато од бичка, що йому під тоненькою шкуркою на лобі муляють рижки і от-от прикрасять його ознаками мужности.

У кудлатій Чуприниній голові гніздилося святе переконання, що Кізлик — ідіот і бездара, а під ненарізаними рижками Кізлика була певність, що в особі Чуприни він має справу з тупим міщанином, який ніколи не зрозуміє його, Кізликових, творчих піднесень..

Викликавши Кізлика на гнів згадкою про міністрів, Чуприна зневажливо подивився на опонента й суворо, як смертного присуда, прорік:

— Ти, Кізлик, був ідіот і будеш ідіот!

Та Кізлик не образився на це зауваження. Він був певен, що геніїв і новаторів пересічні міщани всіх часів і народів вважали за божевільних.

— Я згоджуюсь з тобою, що я ідіот, коли ти згодишся зі мною, що ти тупий міщанин і бездара! — сказав Кізлик і одійшов до вікна.

Він завжди робив так, коли тупе міщанство турбувало його своїм втручанням, — відходив до вікна й презирливо кривив рота.

Своє прізвище Кізлик підписував на італійський взір так, що виходило „Кізлічіо”, але це зовсім не означало, що він був прихильником клясицизму в мистецтві. Навпаки, він тішився з праць лівих майстрів і навіть готувався виголосити свого власного мистецького маніфеста.

Кізлик дивився у вікно, що за ним розбруньковувалися бузкові кущі, і на сонці в затишку грівся шолудивий собака. Нескладний пейзаж завершувався кособокою спорудою, що була нахилена набік і нагадувала мініатюрну Пізанську башту. Ця Пізанська башта і спричинилася до того, що товариші, не зважаючи на погожий весняний день, не одчиняли вікна...

Проти вікна й Пізанської башти над ліжком Чуприниним висіла його картина, що була зелена, як рута, і розпливчаста, як туман. Із зеленого туману випливали якісь світила, зеленіші од загального тла, а невідомі предмети кидали на ті світила чорні тіні. Це „полотно” звалося „Душа Канібала”.

Чуприна міг годинами пояснювати затаєний зміст цієї картини глибокодумними фразами з безліччю чужоземних слів, що й самі потребували пояснень...

Людей, що не розумілися на картині і одверто в цьому признавалися, він вважав за ідіотів, тих же, що своє нерозуміння маскували глибокодумними фразами, він звав „люди з іскрою”. Такою людиною з „іскрою” був, на думку Чуприна, і театральний рецензент Фалалій Чінгізханів, що готувався в художні критики. Через це до Фалалія ставилися трохи запобігливо і Кізлик, і Чуприна.

Фалалій Чінгізханів терпляче вислухував Чуприну, уважно розглядав його диктове „полотно” і менторським тоном казав:

— Ти сприйняв інтуїцією творця трагедію концентричних контрастів хаотичного космосу, спіймав його точальний контрагалакс і легіював нюанси нервов'язових відчужань у психоаналітичному сатурналізмі парфорсного майстерства. Ти, Чуприна, пророк крензельного меленізму в епоху перманентних революцій!

Далі Фалалій Чінгізханів заплющував очі і, як Пітія, прорікав:

— Ціла епоха, величніша за епоху Рафаеля, вібрує на цьому дикті!

Кізлик дивився у каламутну шибку і шукав матеріял для своєї нової картини, що мала зватися „Блакитноока рана”, а Чуприна домальовував дивовижного пляката про продрозкладку.

— Ти, Кізлику, ідіот, бо коли б ти не був ідіот, то не говорив би таких ідіотських речей, — переконливим голосом провадив Чуприна. — Держава врешті мусить визнати, що ми такі ж потрібні гвинтики її, як і поліція, міністри, чи то пак комісари, військо і продагенти.... Ми, може, навіть більше потрібні, бо мій, скажімо, плякат примусить дати багато більше хліба, аніж робота пересічного продагента, бо я вплину на емоції селянина, викличу в нього співчуття до революційного пролетаріату і до того ж гарантія, що я того хліба не вкраду, як то може зробити злочинний продагент. Розумієш: цілковита гарантія.

Хоч Чуприна і згадував про революційний пролетаріат, то ніякі політичні переконання не обтяжували його голови, чим не менше відзначався Кізлик. Вони обидва вірили, що мистецтво й політика — ворожі стихії, що не терплять

одна одну, і цю віру їх підтримував Фалалій Чінгізханів, випускаючи на доказ цілі хмари чужоземних слів і комбінуючи їх найнеімовірнішими способами.

— Я комуніст-індивідуаліст, що об'єктивно визнає революцію, але я суб'єктивно не можу погодитись, що мистецтво, баракональна надбудова актеонічної субстанції душі, може стати на послуги плебейської суті політичних мастурбацій...

Кізлик і Чуприна захоплено слухали Фалалія Чінгізханова і вірили, що мистецтво вище над усе в світі і вони, художники, є істоти виняткові.

Чуприна поставив якусь невиразну кляксу на дикт, одійшов убік і, нахиливши голову, розглядав. Потім підійшов, кописткою розітер ту кляксу і резонерським тоном почав:

— Ти, Кізлику, не сердься... Ми, звісно, поведем людство вперед, але коли в мене не приймуть завтра цього пляката, то нам доведеться сутужно.

Чуприна ще додав одну кляксу і так само розітер. Виходило ніби щось підхоже...

— От держава утримує міліціонера, а нас не утримує... Хіба цього ми чекали од революції?

— Позич у Чінгізханова... Він грошовитий... — пораяв Кізлик, що тільки в питаннях фінансових визнавав зверхність Чуприни.

— Я в нього вчора позичив...

Кізлик енергичніше затарабанив по шибці, але мовчав. Голова його не була пристосована до справ грубої житечної прози і єдине, що він міг пораяти, так це позичити у Фалалія.

Чуприна ще мазнув на дикті і прорік:

— Господарка прислала Малашу... Гроші за квартиру...

Копистка в руках Чуприни надхненно розмахнулася і поклала геніяльного мазка, а Кізлик тим часом придумував прекрасну фінансову комбінацію:

— Давай продамо твої калоші.

Чупринина рука з кописткою опустилася, і він промовив тоном людини, що її лиха доля хоче розлучити з найдорожчим у світі:

— Ти, Кізлику, ідіот, я тобі це скажу в тисячний раз... Калоші, поперше, драгі і за них не дадуть навіть десять

цigarок, а, подруге, моїх черевиків без калош вистачить тільки для того, щоб вийти до Пізанської башти...

Запанувала тиша, і тільки чути було, як сопів Чуприна над своєю диктою та глибоко зітхав Кізлик, катований нерадісними думками.

— А як там з плякатами для комунальників? — спитав Чуприна. Кізлик нещодавно хвалився, що йому пропонують намалювати для клубу комунальників плякат

— Не... дають... — витиснув з себе Кізлик і знову затарабанив по шибці.

Перспективи були туманні, як осінні далі, не зважаючи на прекрасну весняну погоду, а сучасність гнітила передчуттям голоду.

Мовчки думали вони однакові думки, що ні трохи не стосувалися їхньої мистецької професії. Де можна було позичити, вже позичили й можливості кредиту вичерпалися вщент, а Кізликової стипендії на двох вистачало не надовго. Клубні керівники, зневірившись щось зрозуміти в дуже мудрих творах Чуприниних і Кізликових, перестали замовляти їм плякати, і джерело заробітку увірвалося.

— Ти тільки подивись, — гарячився Кізлик перед неприйнятим плякатом, — ти тільки зверни свою бездарну увагу на оцю жовто-гарячу кривулю на блакитному небі. Вона розрізає тло і збурює море, що кидає свої червоні хвилі на зелені скелясті береги... Бунтарський дух космосу кличе до революції експансію землі, кличе стихії, а вони, йолопи, цього не розуміють...

Щоправда і Чуприна нічого не розумів, але мовчав, не бажаючи добровільно потрапити до категорії йолопів...

Кізлик нарешті щось надумав і, одійшовши од вікна, почав повільно натягати на голову свою кепку.

— Піду... Маленька ідея... Може, що добуду... — казав Кізлик, прямуючи до дверей.

Та, відчинивши двері, стикнувся він віч-на-віч з Фалалієм Чингізхановим. Той переступив поріг і, ставши в наполеонівську позу, велично оглянув Кізлика й Чуприну:

— Маестро, я бачу на ваших фасадах синхронічний песимізм! — почав він велебно, — я бачу, що синтоїзм має найнесприятливіший ґрунт у вашій психіці...

Кізлик скинув свого кашкеда і запрохав Фалалія сісти. Чингізханів мав празниковий вигляд. Чиста сорочка виднілася з-під досить нового піджака, блакитна краватка,

без сумніву цілком нова, надавала весняного легковажного вигляду своєму власникові, а нові півчеревички переконували глядача, що до цієї людини є всі підстави вдатися по позичку.

Чуприна натхненно домазував свого пляката, а Кізлик розважав гостя, наводячи його на фінансові теми. Нарешті він не стримався і без зайвої дипломатії сказав:

— А знаєш, Фалалію, і їсти ж хочеться, як собаці.

Чінгізханів встав, поправив краватку й розсміявся:

— Так якого ж ти чорта мовчав! Хіба я вам недруг, чи що? Та я ж бачу по ваших очах, що голодні ви, як блощиці в давно покинутій квартирі. А хіба я, Фалалій Чінгізханів, йдучи сюди до вас, не знав цього? Знав, і ось вам аргумент...

Він поклав на стіл пакуночок, і товариші накинулися на хліб і сало.

Коли песимізм був стертий дощенту, а шлунок ніжно пригрівали задубілі душі, Фалалій сказав:

— Ви таланти, могутні таланти, але родилися зарано... Вас не зрозуміє сучасність і ви подохнете без належної реклами... Тільки реклама може вас врятувати... Я театральний рецензент і знаю, чого важить реклама в мистецтві... Але реклама потребує грошей, багато грошей... Ваші полотна коштують тих грошей, але вам не дадуть за них ні шеляга, аж поки не буде реклами... Ви розумієте? Вам треба добути багато грошей, щоб розрекламувати, а там найкращі галерії Заходу скуповатимуть ваші полотна, американські мільярдери, і я вже не кажу про мільонерів, шарпатимуть свої чекові книжки, щоб захопити ваші картини...

Чінгізханів обвів побідним поглядом слухачів, але на їхні обличчя впала тінь безнадійности. Вони добре знали, що реклама — річ не зайва в справах мистецтв, але гроші... гроші...

Тонка посмішка принизила обличчя Фалалієві, і він поставив крапку на своїй тираді:

— І що найцікавіше, гроші ви можете здобути, і дуже легко!

Німе запитання нерухомо застигло на обличчях. Що таке, що нового придумав Чінгізханів? Звідки можна взяти гроші? А Чінгізханів сидів і посміхався усмішкою мецената, що може купити картину і врятувати художника, а може й не купити і художника залишити в злиднях.

— Справа дуже проста, але я можу поділитися з вами про неї за одної неодмінної умови... Тут, бачите, діло таке... можна багато зробити, а можна й...

Чінгізханів провів рукою навколо шиї так виразно, що не лишалось жадних сумнівів, що то означало петлю.

— Та я дотримуюсь того погляду, що раз у житті кожен художник мусить ризикнути, або залишитись навіки в тіні...

Фалалій тепер говорив звичайною мовою, видимо, намагаючись, щоб його найкраще зрозуміли товариші. Товариші обернулися в слух і не спускали з Чінгізханова очей.

— Так от, я можу поділитися з вами своїми думками тільки при одній умові, що наколи б ви були круглими йолопами і не погодилися на мою пропозицію, то наша балачка умре в цих стінах, і ви не тільки нікому нічого не скажете, а й між собою не згадаєте про мої слова...

Фалалій говорив серйозно. В цьому ділі певно справді пахло петлею при невдачі.

— Фалалію, можеш говорити... Ми будемо німі, як риба...

Тоді Чінгізханів розповів:

— Справа в тому, що в місті є підпільна політична організація, що зветься скорочено Комвесхлодів. Ця організація поставила собі за завдання повалити більшовицьку владу. Ну, для чого повалити, це нецікаво... Одним словом, повалити...

Фалалій із змовницьким виглядом озирнувся навколо, підійшов до дверей і, пересвідчившись, що там нікого немає, зазирнув під стіл і ліжка, немов на нього скрізь чекали вороги, і перейшов на таємничий шепіт:

— Я не стану розповідати вам програму цієї організації, — для вас вона буде надто незрозуміла... Та нам плювати на їхні програми, важно те, що в них є гроші... Розумієте — г р о ш і.

Чінгізханів підніс пальця вгору і глибокодумно повісив голову на свою блакитну краватку.

— Цій організації потрібні вибухові матеріяли, і вони за них платять скажені гроші... Я певен, що за півроку ви матимете по півмільона долярів... Вони одержують гроші од Форда спеціальними вантажними аероплянками... А може і не вантажними, та нам однаково... Отож я познайомився

з одним капітаном, що передав мені, на яких умовах вони приймають вибухові матеріяли.... Завідувачем складів зброї й військових матеріялів працює мій родич і він буде вам передавати все, що ви скажете... Мені самому не можна переносити все те до представника Комвєсхлодіву, бо за мною слідкують чекісти. Ваша ж професія прекрасно маскує вас од підозрінь... Отож ви мусите мені не пізніше двадцятій години сказати свою останню думку... Попереджаю, розмовляти про це треба дуже обережно!

Фалалій пройшовся по кімнаті і недбало кинув:

— А щодо грошей, то вони будуть виплачувати після кожних двох транспортів... Наперед ні копійки...

Товариші нічого не відповіли. Вони сиділи, похиливши голови, і думали. Їх тривожив неприємний присмак у всій пропозиції Фалалія, але в чому був той присмак — ні Чуприна, ні Кізлик не могли добрати.

Фалалій Чінгізханів поправив краватку, на обличчі його з'явилася посмішка великопанського бонвівана і він вже не тоном політичного змовця, а звичайним своїм тоном сказав:

— Революція, любі мої джентлмени, іраціональна абстракція психомістичної субстанції. На нашій грішній планеті тільки кретини споживають абстракцію, люди талановиті, а тим паче геніяльні, мусять все конкретизувати. Ми мусимо перевести кремацію парадоксальної еманції субстанції душі, екстракціювати те конкретне, що котирується на біржі людських стосунків!

Чінгізханів зробив „ручкою” і зник за дверима.

Приятелі сиділи мовчки і не дивилися один на одного. Кізлик перегортав якусь книжку, але, видимо, не книжка його цікавила, а щось інше, а Чуприна злісно розмазував фарбу на своєму дикті.

Тільки коли Чуприна скінчив з плякатом він кинув копістку і сів на ліжку з таким розрахунком, щоб Кізлик був перед його очима.

— Ну? — промовив він крізь зуби й допитливо звернувся до Кізлика.

Кізлик мовчав. У його душі відбувалися процеси бурхливі й каламутні і щось розібрати в них не міг і сам Кізлик. Він сподівався, що Чуприна оформить ті почування й думки, дасть певний напрямок і встановить поря-

док у його голові. Той це вмів робити, хоч і був тупий міщанин, як визначав його Кізлик.

Чуприна зрозумів, що від Кізлика даремно чекати чогось раніш, ніж він сам не висловить своїх міркувань.

— Ми скажімо, люди аполітичні... — почав Чуприна, — ми до політики ніякого відношення не маємо, наше діло — мистецтво... А це хіба не політика? — І відповідаючи сам собі, Чуприна упевнено промовив:

— Політика. Виходить, що ми сходимо з своїх позицій і беремося до політичної роботи? — І знов сам собі відповів:

— Так, беремось до політичної роботи. А розуміємося ми на політиці? Ні, не розуміємося...

Чуприна потер собі лоба, немов одганяючи якесь чуже нашарування на думках, і казав далі:

— Так, ми на політиці не розуміємося, але в словах Чінгізханова є рація. Ризикнути раз, і годі...

Кізлик, що його думки почали були набирати певної ясности від початку логічних міркувань Чуприни, од останніх слів аж підскочив. Він швидко заходив по кімнати, а Чуприна, бачачи схвильованість свого друга, мовчав.

— Щонебудь одне, або ми беремось до політики, або ми не беремось до політики! Я не бажаю братись до політики! Розумієш?

Суперечка щодалі заплутувалась і краю їй не видно було. Чуприна й Кізлик змінювали свої позиції щохвилини, і, то виходило, що слід зламати принципи і взятись до політики, щоб заробити гроші і стати справжніми художниками, то виходило так, що хай гине блискуче художнє майбутнє, а за політику вони ні за що в світі не візьмуться.

Надвечір товариші вийшли прогулятися і довго мовчки кружляли вулицями міста, затурбовано думаючи над нерозв'язаним питанням.

Весняний вечір давно обернувся на ніч, лунка тиша оповила завмерлі вулички передмістя, як Чуприна сказав хрипким од довгого мовчання голосом:

— Ходім додому...

Але й дома не заспокоїлися від збурливих думок.

— Завтра вранці остаточно вирішимо... — сказав Кізлик, лагодячись лягати спати.

Чуприна мовчки присгав на це. Він довго перекидався, поки заснув. Од незвички уперто думати голова зробилася

гаряча й розболілася. Засипляючи, він кілька разів прокидався і з жахом мацав голову — йому привиджувалося, що голова його пухне й росте, як печериця під дощ, і він ніяк не може вийти з хати, бо голова не пролазить у двері...

Нарешті сон переміг маріння, і Чуприна заснув. Спав і Кізлик, у якого думки були простіші і маринь не викликали...

На ранок Чуприна прокинувся з готовою ухвалою і, помітивши, що товариш розплющив очі, він повідав йому ту ухвалу:

— Я, Кізлику, вирішив. Ми візьмемось за це діло з тою умовою, що в політику втручатись не будемо. Треба в когось там забрати матеріяли чи зброю і передати комусь іншому, ми це зробимо, але не більше того... Два місяці тільки, не більше, а там к чорту! За два місяці ми щось таки заробимо!

Так би й давно! Кізлик згоден, тільки треба поводитись обережно, а то чого доброго... Чуприна добре знав, що може бути од необережного поводження, і мовчки хитнув головою.

Чінгізханів влетів бурею і, пройшовшись кандибобером по кімнаті, кредиторським тоном спитав:

— Ну? — і значуще обвів очима приятелів.

Що ж „ну“? Вони згодні, тільки з умовою... Ну, звісно ж Фалалій Чінгізханів ті умови приймає. То ж пусте! Та напевно і він не стане більше двох місяців возитися з ними, як вони там? Повстанці, чи бандити, чи ще щось...

Чінгізханів потряс по черзі руки приятелям і умовився про „роботу“. Вони почнуть з завтрього. Кізлик і Чуприна мусять тільки для початку зробити важну справу... Власне, це зробить Чуприна. Він старший на вигляд і більше буде викликати довір'я...

Чуприна мусів піти на адресу, що її дасть Чінгізханів, до його родича завідувача складу і умовиться про ціну і спосіб одержати припаси.

— Він, маєте, мій родич, але далекий, і його не треба дуже розбещувати... От, приміром, за ящик піроксилінових шашок капітан призначить ціну в десять тисяч доларів, та й по тому... А ви пообіцяйте завскладові сотню доларів та й усе... Він згодиться...

— А чого б тобі самому не домовитися з ним? — шеподівано запитав Чуприна.

Чінгізханів знітився, але швидко отямився і сказав з властивим йому апльомбом:

— Я б, звісно, і сам би це зробив, але, поперше, за мною слідкують чекісти, бо я член тієї організації, — а, подруге, той завскладу хоч і родич мені, а bestія порядна і я з ним допіру посварився...

Кізлик і Чуприна ззирнулись і разом промовили:

— Гаразд, Фалалію, ми візьмемось до справи...

Увечері Чуприна пішов на адресу до Чінгізханового родича, а Кізлик нетерпляче чекав товариша. Він побоювався, щоб Чуприну одразу ж не заарештували, і од цієї думки спину брало холодком...

Нарешті Чуприна прийшов і вигляд його був добрий, з чого Кізлик зрозумів, що все гаразд. Коли товариш скінчив своє оповідання, Кізлик промовив з захопленням:

— Тобі б не художником бути, а дипломатом... Ото твоє справжнє покликання!

— Кізлику, — сказав на це Чуприна тоном суворого вчителя, — ти ідіот... Гете був видатний поет, не менш видатний природознавець і політик... Рекомендую прочитати біографію цього німця в популярному викладі для дітей...

Незабаром і сам доглядач складів завітав на квартиру до товаришів, і Кізлик мав нагоду переконатися, що Чуприна таки справді не абиякий дипломат.

Він з виглядом поважним, немов купував у дядька картоплю на базарі, торгувався і довго не погоджувався на ціну, що її запросив доглядач. Нарешті, зважившись, махнув рукою і сказав:

— Нам, звісно, лишається мало від цієї операції, але що ж з вами зробиш?

Кізликові аж досадно стало на товариша, що той так дурить бідного наглядача, пропонуючи йому соту частину з того, що вони самі мали одержати.

— Ну, як тобі не сором, — сказав Кізлик, коли наглядач пішов, — ну, прикинув би якусь сотню доларів!

— Ти, Кізлику, ідіот з колосальним дореволюційним стажем, я це тобі давно говорив!

Фалалій Чінгізханів задоволено потирив руки, дізнавшись, що Чуприна врешті досяг свого.

— Ящик піроксилінових шашок негайно доставити на адресу... Спитати там товариша Сапрона і сказати, що мати жередала йому з села гостинця. Це умовлено... Решту будемо передавати в інше місце...

Операція минула щасливо, хоч товаришам і довелося матрудити руки коло важкого ящика пудів на три. Нести його було дуже незручно, а до того ж ніяк не можна було захвати таке одоробло.

Нарешті ящика вони дотягли на зазначену адресу і проробили весь ритуал конспірації, що його навчив їх Чінгізханів. Рудобородий Сапрон подякував за посилку від матері і пильно оглянув товаришів.

— Так, я бачу, що ви таки дуже серйозні люди, — сказав він, зробивши наголос на „дуже серйозні“, і суворо закусив губу. Від такої поведінки Сапрона товаришам зробилося якось ніяково, немов вони чимось провинилися перед цією людиною...

Коли Чуприна й Кізлик вийшли у двері, з квартири Сапронів почулися притишені вигуки.

— Мабуть, там ще хтось був... Радіють, очевидно... — сказав Чуприна.

А пройшовши кілька кроків, додав:

— А мені не дуже симпатичний цей Сапрон... Фас у нього якийсь каторжний, а профіль з рижою бородою, як у асирійського царя...

Кізлик тільки пхикнув на товаришеві слова. Справа була закінчена, принаймні, на сьогодні, і боятися не було чого. Він ішов, недбало насвистуючи веселий мотив.

— Додому зараз іти не можна... Поїдьмо до саду... Треба замести сліди...

— Навіщо? — не розуміючи, спитав Кізлик...

— За нами хтось слідкує... Не озирайся...

Кізлик помітив, що справді за ними йшла якась людина, що невдовзі завернула за ріг вулиці. Разом по тому за рогу вийшла жінка в червоній пов'язці на голові і пішла за товаришами. Чуприна ще більше занепокоївся, але жінка зникла на парадному ході якогось будинку.

Вечоріло. На порожній вулиці не було ні душі.

— То, певно, випадкові прохожі... — догадався нарешті Чуприна і заспокоївся.

До димівки йшли мовчки. Вже в своїй кімнаті Кізлик вромовив, зітхнувши:

— Хай йому чорт! Ще тільки раз зносимо, заберемо гроші і гайда кудись у таке місце, де б нас ніхто не знав! А то так і до шибениці дійдеш...

Чуприна мовчав, але видно було, що з товаришем він на цей раз цілком погоджувався.

— Завтра передамо набой, доглядачеві пообіцяєм гроші занести іншим разом і гайда до Москви...

Спали вони неспокійним сном і ввижалися їм різні страховища. Чуприна бачив Чингізханова, що обертався то на піроксилінову шашку, то на гарматний набій і вибухав з неймовірною силою, од чого Чуприна із спітнілим лобом зіскакував з ліжка і злякано прислухався. Та навколо була тиша й спокій. Чуприна перевертався на другий бік, та не встигав заплющити очі, як знову з'являвся Фалалій Чингізханів і казав:

— „Маестро, я бачу на вашому обличчі синхронічний ідіотизм, а в очах еманацию примітивної шибениці. Ви, маестро, відстала людина зі своєю шибеницею... Машинова рушниця діє краще за шибеницю... Епоха перманентних революцій, маестро, удосконалила методу сепарувати душу від тіла...”

„Алем-пасе!” — вигукував Чингізханів, як провінційний фокусник, — „ми зараз продемонструємо, маестро, сепарацию нервом'язових вібрацій, що іменуються душею од тіла...” Чингізханів вимахував хусточкою, і Чуприна шарпався на ліжку.

Кізлик марив уві сні чудернацькими країнами, де на деревах росли кредитки, що чудесно оберталися на величезні портрети з написами: „Найвидатніший з європейських майстрів пензля Кізлічію”. Ті портрети перетворювалися на неймовірні потвори, що кидалися душити Кізлика, і він вигукував уві сні не своїм голосом.

Остання, за пляном Чуприни й Кізлика, операція проходила рівно. Навантажені тепер патронами в грубому дерев'яному ящику, що був важчий за піроксилінові шашки, йшли до призначеного місця в темному закутку парку, де їх мусів очікувати повстанський агент. Чингізханів напередодні змінив спосіб передачі патронів, бо одвідини Сапрона були чомусь небезпечні. Умовилися, що при зустрічі Кізлик, як музичніший за Чуприну, буде на-свистувати мотив Інтернаціоналу, а повстанський агент мусів у відповідь заспівати уривок із „Баядерки”.

Все йшло як слід. На призначеному місці в парку їм відповіли „Баядеркою” і вони привіталися. Виявилось, що то був той самий Сапрон, до якого вони вже носили піроксидні шашки.

— Тут незручно говорити... Ми підемо на конспіративну квартиру...

Товариші мовчки згодилися. Йшли довго якимись темними завулками та дворами. Перелазили через паркани, тягнули ящик з патронами, врешті напівтемним коридором потрапили до великої добре освітленої кімнати.

В кімнаті сиділо душ п'ять дівчат і хлопців і весело розмовляли.

Рижобородий Сапрон увійшов, озирнувся і сказав тихо:

— Привіт. Нікого немає поблизу?

— Все гаразд, — була відповідь когось із присутніх, що затихли, як тільки з'явився Сапрон з Кізликком і Чуприною.

— Сюди кладіть... — показав рижобородий товаришам, і вони поклали ящика в куток. — Це все свої, — показав він на тих, що були в кімнаті, — знайомтесь...

Виявилось, що високий блондин років двадцятип'яти віком був не хто інший, як „гвардії полковником”, а молодший з бритими вусами був його ад'ютант. Рижобородого Сапрона всі звали не інакше, як „любий граф”.

У Чуприни на душі шкребли кішки і він вже проклинав себе, що пішов сюди. „Цих графів і полковників більшовики не помилують!” — промайнула в нього думка.

Треба було просто віддати патрони рижобородому та й годі... Доніс би й сам... Щось неприємного було в цій кімнаті і він, поздоровкавшись з присутніми, сів коло столу. Кізлик уместився поруч нього.

Та виявилось, що нові знайомці були веселі хлопці.

Незабаром на столі з'явилася закуска та випивка, один дуже вдало розповідав анекдоти і, випивши, компанія непомітно перейшла на суть.

— Ви, я бачу, прекрасні хлопці, — сказав веселий анекдотист до Чуприни й Кізлика, — чого б вам не стати до нашої організації?

Кізлик і Чуприна презирнулися. Вони хоч і випили, та стереглися „ляпати” і трималися обережно. Загалом

настороженість їх не кидала з того часу, як вони „влипли” в цю справу...

— Бачите... — почав Чуприна, — ми художники і до політики не маємо відношення... пристати до вашої організації ми не можемо, бо політикою ніколи не цікавилися...

— От дурниці! Та як же ж ви не цікавитесь політикою, коли от постачаєте нам патрони?

Незручно було говорити малознайомій людині, що вони це роблять тільки для заробітку. і Чуприна почав дипломатичничати.

— Бачите, ми, власне кажучи, не політики, а художники... За наші картини ніхто нічого нам не платить... А нам, розумієте, треба і на фарби і на інше... Ми допомагали вам, але політика не наше діло...

— Так виходить, що ви нам не співчуваєте, а так тільки за гроші? А як прийдуть до вас з ЧК і дадуть вам більше, то ви й нас викажете!

„І якого чорта я не згодився на вступ до їхньої компанії? — докоряв себе Чуприна, — адже ж однаково завтра нас не буде в цьому місті”.

— Та ми... ні... ми про це не думали... Дайте нам подумати... Ми можемо...

Незнайомець випростався. Він раптом змінив тона на суворий, гепнув кулаком по столу так, що склянки підскочили вгору, а другий поруч його благально промовив:

— Костя, не гарячись... Ну чого ти, їйбо...

— Як то так не гарячись? Та ця сволота може завтра мене в ЧК виказати. „Вони подумаютъ”, — перекривив він Чуприну, — а про що раніше думали? Чи, може, сподіваєтеся тепер вислизнути з наших рук? Ні дурнів немає... Годі. Вам відомі наші таємниці і ви не вийдете звідси!

Кізлик зблід, а Чуприну трясли трясці.

„Костя” гримав, загрожував, а рижобородий Сапрома та інші члени організації сиділи, вткнувшись у газети. „Певно, цей найголовніший” — подумав Чуприна про „Костю”.

— Та ми... ми... — почав щось говорити Кізлик, дивлячись, що Чуприна мовчить, але „Костя” не дав йому договорити:

— Що там ми, ми! Нічого микати, коли справа стоїть надто серйозно. Говоріть просто і без викрутасів, якій ви партії співчуваєте?

Чуприна сплотнілий і вщент знищений підвівся і тихо промовив:

— Ви пустіть нас... Ми більше не будемо... Ййбогу не будемо... Нікому нічого не скажемо... — гаряче запевняв він.

З мефістофельською усмішкою „Костя” нахилив голову і шипляче відказав:

— Пустити? Ви більше не будете? А якщо вам ЧК заплатить, то ви теж більше не будете? Ні, так гратися не можна! — І знову кулак опустився на стіл, немов припечатуючи слова.

Кізлик і Чуприна стояли і розгублено тулились один до одного, а „Костя” як грізний суддя, гримав на них і картав:

— Дурні! Йолопи! Барани! Ідіоти! Беруться за діло і не знають навіть, якій партії вони співчують. Приносять нам патрони, продажні шкури, і белькочуть щось незрозуміле! Я таких мерзотників пачками розстрілюю!

— Цих „фруктів” негайно треба судити судом повстанського трибуналу! Сподіваюсь, що вирок буде без попуску безпринципному бараклу! Ведіть!

Кізлик затрясся, ноги ніби підігнулися, і він ледве живий упав на канапу і зарідав.

Чуприна стиснув зуби, щоб вони не цокотіли, але не міг стримати сліз, що котилися по волохатій його бороді.

Діловито цокнувши бравнінгами, підвелся двоє і коротко наказали йти за ними.

— Якщо тікатимете, пристрелимо без жалю. Кричатимете, те ж саме! Суд може вас ще й помилувати, навівши довідки, хто ви такі, і що...

Кізликові дали напитись води, і він пішов покірний і знесилений. За ним ступав Чуприна. В голові його пролітали тільки невиразні клапті думок і швидше інстинктивно, аніж свідомо, він зупинився коло порога і глянув з гострою зненавистю на „Костю”

Знову йшли тими самими коридорами, що ними під проводом Сапрона дістатися до кімнати, і, завернувши праворуч, потрапили в якийсь напівтемний прохід, що нагадував катакомби середньовічних монастирів. Здавалося, що тут от-от задзвенять кайдани і в чорних кутках заворушаться на віки прикуті до слизьких плит виснажені в'язні... Стіни сіріли в напівпід'їмні і відблиски з освітленого

коридора розсипалися тут на сирій попіл, мішалися кіпоттю двадцятилітньої давнини і гусли в темряві, пропахлій цвіллю і лемкістю підземелля.

Арештовані й конвоїри, просовуючись коридорами, щодалі більше вгрузували в п'їтму і втрачали можливість орієнтуватися. Постаті людей обернулися в невиразні рухливі плями, а тупіт ніг квакав і глух, немов повітря було сповнене пухом.

Кізілік тулився до Чуприна, ледве живий, втративши здатність щось міркувати і відчувати. Чуприна потроху стямлювався і врешті він дійшов думки, що треба битись і кричати, вимагаючи звільнити. Він з жалем думав, що Кізілік нічим не може йому допомогти, а то б тут, у темрязі, вони могли б напасти на конвоїрів, бо однаково там, на їхньому суді, над ними не змилюються...

Несподівано очі Чуприна засліпило яскраве світло і він почув негучне, але рішуче:

— Руки вгору!

Під самим носом у Чуприна опинилося дуло пістоля, і він підняв руки.

Серце стрибнуло, як підтята птиця, і упало в безодню, коли він зиркнув на конвоїрів і побачив, що й ті без заперечень піднесли руки вгору, разом з револьверами.

У пасмі світла видно було і позаду двох людей з наставленими на них мавзерами. Тікати не було змоги, та Чуприна й не мав такого наміру. Тільки його конвоїри стурбовано озиралися, шукаючи, куди можна втекти. Але даремно. По коридору чути було кроки людей і метушню.

— Ведім арештованих! — розпорядився один у френчі, і їх почали виводити коридором назад. Виводили поодинці і так само поодинці везли невідомо куди.

Чуприна попав останнім. Він провів очима Кізілика, що в оточенні двох озброєних конвоїрів, тиняючись, зник в далині коридору, і йому вперше за весь час стало жаль молодого товариша.

Нарешті і Чуприну повели тим самим коридором, що ним ішов він до повстанкому з Сапроном. Проходячи повз кімнату, де відбулася півгодини тому неприємна бесіда, він побачив, як червоноармійці виносили ящик з патронами і крехтали од натуги.

На дворі Чуприну посадовили в закрите авто і попереду вліз озброєний конвоїр.

В авті хтось уже сидів, і коли машина рушила, Чуприна впізнав Кізлика і радісно прошепотів:

— Кізлик!

Та більш нічого не довелося промовити, бо конвоїр зробив загрозливий рух і звелів мовчати.

Машина рушила вулицями міста і, заїхавши в якийсь двір, зупинилася.

На щастя, Кізлика й Чуприну не роз'єднували. Їх повели у двері, коло яких стояв вартовий з гвинтівкою, і незабаром пропустили у вузький коридор. У товаришів не було сумніву, що вони потрапили до в'язниці.

З'явилася ще одна людина з ключами і одна з камер прийняла товаришів у свої тихі, але тривожні обійми.

Десь далеко, як крізь сон, чулися кроки, приглушені віддалю і десятком дверей, обережно брязкала гвинтівка в руках вартового в кінці коридору і щось настирливо шаруділо чи під підлогою, чи за муром, а вірніше — в самому мурі. І од цих звуків моторошно билосся і завмирало серце і душа клякла малою дитиною на морозному вітрі...

— Кізлику... — ледве чутно промовив Чуприна і в напівтьмі вдивлявся в той бік, де, зігнувшись, лежав його товариш.

Кізлик не поворухнувся. Чуприна обережно встав і підійшов до нього. Хлопець спав, по-дитячому висвистуючи носом і підклавши руки під голову. Він стомився вкрай і заснув, як тільки прихилився до твердої койки.

Чуприна сів на койку поруч з Кізликом і замислився. Він перебрав усі факти останніх днів, відколи вони ув'язалися в цю брудну історію, і згадав усі балачки, що були цими днями, а коли в уяві постала фігура Фалалія Чінгізханова, думки завихрили коло цієї постаті. Чи він теж, як і вони з Кізликом, потрапив на вудку, чи свідомо підвів їх на таку мерзоту?

Непомітно і Чуприна, схилившись до Кізлика, заснув сном тупим і важким, щоб прокинутись нерадісного ранку.

А ранок справді був кєрадісний. Їм'є сказано, що вони заарештовані і, доки тягтиметься слідство, їм доведеться сидіти, а там колегія ЧК розгляне їхню справу. Назверх усього, у відтулину дверей Чуприна побачив, як повели заарештованого Чінгізханова. Тільки на мить промайнула його зігнута фігура і зникла за сірою спиною конвоїра.

„Значить, і він попався!” — і Чуприні стало чомусь легше на душі. Він поділився з Кізликом думками про це, але той втратив здатність говорити, а тільки мовчки вдивлявся в кінчики черевиків.

Потяглися довгі сірі й нудні дні. Кізлик день-у-день худ і блід, а Чуприна заростав волоссям, так швидко, немов усі його сили йшли на це. Він ступав з кутка в куток камери, тим часом як Кізлик висиджував цілі години на койці, немов зачарований надзвичайним дивом.

— Розстріляють... — похмуро казав Чуприна, нахилившись по камері і лягаючи на своє ліжко. Кізлик у відповідь на це слово плакав, а далі гістерично ридав, уткнувшись лицем у матрац.

— Не плач, Кізлику... Мистецтво гине там, де воно стикається з політикою... Ми, представники мистецтва, гинемо навіть фізично, стикнувшись з політикою... Ми зламали свій принцип і гинемо...

В голосі Чуприниного дзвеніла велебна жалоба, а в очах світилася фанатична відданість ідеї.

— Умремо, Кізлику, за те прекрасне майбутнє, коли не буде політики... а буде одно мистецтво! — натхненно казав Чуприна і цілував товариша в лоб.

День до вечора тягся довгою каламутною смужкою з думок і хворобливих відчужень. Вночі товариші лягали на одну койку, бо охоплював їх жах, і лежали, не заплющуючи очі і не говорячи ні слова. Вони чули, що присутніх виводять на розстріл на зорі і чекали того страшного часу.

Та ранок проходив, як щодня, увесь цей місяць і тільки один день нарешті приніс їм новину: об обіді їх покликали до слідчого.

— Так. Виходить, що ви постачали зброю контрреволюційній організації Комвєсхлєдіву? Ви були її активними співробітниками? — запитав їх слідчий і усмішка прослизнула у нього під вусами.

Чуприна мовчав, а Кізлик дивився на товариша, як теля дивиться на корову під час небезпеки.

— Чого ж ви мовчите?

Товариші мовчали, бо що вони мали говорити? Піймано всю організацію і немає сумніву, що виправдатися ніякої змоги немає.

— А, може, ви скажете, що то за організація така Комвєсхлодів? Принаймні, може, поясните, що означає ця назва?

„Справді, що вона означає?” — Чуприні й на думку не спало поцікавитись цим...

Зібравши сили, Чуприна мовив байдужим голосом:

— Ми не знаємо, що то за організація... Ми вперше були там у них, коли ви нас заарештували.. Вони хотіли примусити нас пристати до організації, але ми не хотіли...

— Я знаю, що ви не хотіли, і знаю, через що ви не хотіли. Ви були надто серйозні, щоб бути в тій організації...

Слідчий засміявся коротким сміхом людини, що в житті їй не багато доводилося сміятися, і раптом спитав:

— Ви хочете, щоб я вас зараз випустив?

Чуприна, не знаючи, — чи серйозно той говорить, чи кепкує, на всяк випадок промовив тихо:

— Хочемо...

Кізлик ще тихше й боязкіше видушив із себе ледве чути:

— Хочемо...

— То я вас негайно випущу, коли ви скажете, що означає та скорочена назва.

Товариші стояли мовчки. Ах, чому вони не спитали Чінгізханова, що означає та назва?

— Ми не знаємо...

— А, може, ви таки признаєтеся, навіщо ви тій організації носили три пуди цегли в ящику?

У відповідь на це на обличчі товаришів застигло німе здивування людей, що нічого не розуміють.

Слідчий встав з місця і гукнув:

— Конвоір!

Конвоір з рушницею вмить з'явився на порозі.

— Виведи одих громадян за ворота... — і, звернувшись до товаришів, промовив, — ви вільні!.. Можете йти додому...

Це було так несподівано, що першої миті ні Чуприна, ні Кізлик не могли рушити з місця і стояли, як приклеєні до підлоги, а коли вийшли за двері, то почули слова слідчого:

— От телята!..

Нашвидко захопили вони свої речі й пішли до виходу. На вулиці їх чекало дві несподіванки: поперше, було вже

літо, а. подруге, коло виходу стояв у повному складі Комвєсхлодів.

Усі мали такий вигляд, немов їх довго і старанно, але безрезультатно жували корови і, переконавшись, що висмоктати споживного з них немає надії, виплюнули просто на вулицю. Та не зважаючи на такий вигляд, компанія завзято реготалася, і Чуприна почув слова Фалалія Чінгізханова:

— Зверхїдіотизм цих малярчуків мене просто захопив. Сапрон розповідає, як вони тягли три пуди цегли через паркани...

Регіт заглушив слова Фалалія, та Чуприна зрозумів раптом усе.

Лишивши Кізлика самого, він рішуче підійшов до Чінгізханова і спитав:

— Скажи, Фалалію, що означає Комвєсхлодів?

Чінгізханів весело вишкірив зуби і протяг руку, що повисла в повітрі, не прийнята Чуприною.

— От чудак. Та це означає „Компанія веселих хлопців та дівчат”...

Театральний рецензент ледве встиг доказати останнє слово, як Чуприна припечатав на його обличчі дзвінкого ляпаса. Всі завмерли, а Фалалій, схопившись за обличчя, люто дивився на Чуприну, що взяв переляканого Кізлика під руку і швидко подався з ним вулицею.

— Перманентні ідіоти! Убогі постачальники цегли! Малярчуки! — лунав услід їм ображений голос Чінгізханова.

Тридцятипятилітній Тодосій у довгій чернечій одежі, що не ріжнила його від інших ченців київських печер, ходив по келії докраю роздратований.

Ні поклони, ні молитви, ні збільшені вериги не втамовували гніву суворого Тодосія.

„Господи, владико життя, моїх помислів, моєї любови й мого гніву! Серце моє горить вогнем на нечестивого князя! Гнів мій на славу Тобі!”...

Вериги глухо стукали об долівку келії-мазанки, а Бог непорушно дивився своїми великими візантійськими очима на ігумена київського монастиря, і глухе було його серце до молитов та стуку вериг.

Глухе було його серце, як глуха осінь над Дніпром. Дикі кручі лили каламутні сльози у води сірої ріки, над подолом кружляло гайвороння й гайворонням метушилася чернеча братія на брудному, багнистому подвір'ї монастиря.

Час од часу ігумен Тодосій позирав у каламутну шибку келії на подвір'я й нотував у пам'яті своїй кари ледачим ченцям, що негаразд ретельно виконували свої обов'язки.

„Братові Сильвестрові двіста поклонів за розбите цебро... Братові Павлові збільшити вериги за розсипане борошно”...

З-задніпрівських просторів насувалася ніч і вовки-сіроманці виходили з лісових пуш, вили у темряву тисячолітньої осени, ловлячи у подихах вітру теплі запахи тварин та людського житла. Інколи їх гострі вуха ловили уривки пісень та музики з боку княжого терема й вони нашорошено стихали, щоб за хвилину з новою силою пронизати повітр'я своїм голодним жалем.

Святослав, нечестивий князь, вигнав свого брата Ізяслава з Києва і посів князівство і землі. Надто гостро відчували зміну київські ченці. Пошана, якою оточував монастирі та братію боголюбивий Ізяслав-князь, зміни-

лася на зневагу та утиски. Святослав знав, що чернече священство підтримувало його старшого брата, і неласка князівська упала на голову ігумена Тодосія надто тоді, як сам Тодосій дав до того привід своїм посланням:

• „Голос крові твого брата кличе на тебе до Бога, як кров Авеля на Каїна. Зав'яжуться вузлами твої шляхи й не знатимеш, кудю йти. І брами замкнуться перед тобою й не знатимеш, що діяти. Кров брата твого на тобі!...”

Мудрий ігумен не зважив, що його чернечий авторитет, не підпертий мечем князя Ізяслава, не міг правити, за дужий засіб політики...

Святослав не мав заміру сваритися з духовенством, але послання ігумена обурило його. Гордий цар покликав до себе смиренного ченця, але гнів ігумена взяв верх над смиренням та покорою, і він відповів князеві, що владі земній коритися не буде, бо настановлений Богом пасти вірних, а тому й кориться тільки владі небесній. Отже, коли охота князеві говорити з ним, ігуменом і пастирем, то хай приходять до нього...

Того ж дня, як одержав таку відповідь Святослав-князь, до келії Тодосія, ігумена київського монастиря, підїхало з двадцять князівських дружинників. У келії на якийсь час засперечалися вериги з мечами і мечі довели, що вони авторитетніші за чернече начиння... Тодосія, у подраній одежі, посадили на воза й повезли уночі пущами до міста Васильова, де колись ігумен, син вельможних батьків, бігав малими ногами...

— Князь наказав тобі, отче, не повертатися до Києва, аж поки не буде на те князєвої ласки...

З такими словами залишили дружинники Святослава ігумена Тодосія на брудному монастирському подвір'ї у Васильові.

Так порухувалася влада земна з владою небесною, що зазіхала заорати до своїх рук князівства і землі, упоривши князя і обернувши його на свою зброю. Лицарський шолом не схилився перед чернечим каптуром.

В убогій дерев'яній церкві Васильова молився ігумен Тодосій за здоров'я князя Ізяслава та дарування його немічному мечеві перемоги над ворогами. Меч бо Ізяслава був мечем влади небесної, бо князь корився ігуменові.

Вранці і увечері вериги суворого Тодосія, збільшені удвоє, стугоніли на дерев'яній підлозі церковного вівтаря, а довгими ночами пізньої осені ігумен думав про земне. Думки його охоплювали минуле й гостро стреміли у майбутнє, в те майбутнє, коли, вірив він, земні князі остаточно скоряться князям небесним, бо хіба ж небо не вище від землі і Бог не дужчий за всіх князів земних?

В одну з таких безсонних ночей, коли дзвінка бронза думок тридцятип'ятилітнього мужа оберталася на невідразний і зрадливий туман юнацьких запальних мрій, до келії Тодосія постукав запізнілій подорожній. То був мастирський служка, вірний Йона, що втік з київських печер до свого ігумена.

Юнак несміливо переступив поріг келії і схилився на коліна, приймаючи благословення ігумена. Смиренно він став коло одвірка, побожно схиливши голову і мовив:

— Отче, тівун Яцемир ненавидить нечестивого князя Святослава за те, що той одібрав йому жінку. Яцемир мій родич по матері... Він намовляє мене...

На цих словах служка запнувся і нижче схилив голову, але Тодосій зрозумів його без слів. Він молитовно звів очі д'горі і врочисто мовив:

— Гнів Божий на нечестивих і братовбивцях! Іди, отроче, і хай Господь наш милосердний укріпить твою десницю і сповнить твоє серце мужністю!

По цьому ігумен взяв за плечі служку і вивів його із своєї келії в темну осінню ніч.

Вперше за довгі тижні заслання Тодосій міцно заснув, як людина, певна наступних днів і певна себе. Спокій зійшов на турботну душу ченця, бо не напутив він отрока на злі діла і отрок нічого йому не сказав...

...Пишні шати на князеві та його прибічниках. Візантійські шовки та парча відбивають сонце, і сонце покірно падає на жовтий та червоний сап'ян обува та на коштовну зброю коней.

Служка Йона дізнався, що сьогодні князь Святослав поїде полювати у пущі на Стругну. Тівун князів Яцемир розповів про це своєму небожеві.

Підступний Яцемир довго готував Йону, аж поки богобоязнені вуха цього юнака почули справжні наміри і сподіванки свого дядька. Князь зневажає церкву і священників, він справжній поганин і ворог Христа. Забити такого нечестивця — то славне діло, і це славне діло можна доконати в найближчий день і то саме на полюванні. І справа то небезпечна, адже ж Яцемир буде з князем, і коли кара Бога упаде на нечестивця, він не кине на поталу свого улюбленого небожа, а як все буде гаразд, він із своїх достатків збудує монастиря й настановить Йону за ігумена... А до княжого стану його пропустить сторожа, бо знає його, як небожа найближчого тівуна... От і короткий меч, що ним мусить вдарити юнак у спину князя, неодмінно у спину, щоб той не мав змоги боротися...

Цілий день юнак простував слідами князівської вагати, що йшла в напрямку Васильова, а коли князівські пси піднімали звір'я, він залазив на дерево, боячися пасти на очі псарям...

Нарешті над вечір задимилося багаття квяжого стану, а як спала ніч, вогонь зазолотив верхів'я столітніх сосон та ялин, виказуючи місце княжого стану. То там горіло багаття й готувалася страва на всю дружину. Вози з припасом стояли колом, а коні паслися на припоні, пильновані озброєними дружинниками.

Йона виліз на височенну сосну й чекав. Меч йому од незвички муляв під одежею, але він терпів біль, напоєний шаленством помсти. Слова ігумена дзвеніли йому в ухах, і він, як снохода, забув і про власну безпеку, і про потреби свого тіла, і навіть про молитви, які він звик проказувати щогодини своєму суровому Богові. Його опанувала мета, і тій меті прислугувалися всі здібності його виснаженого чернечого тіла. Зір був загострений, як у яструба, слух ловив щонаймні шелести, звір'яча спритність прокинулася в його істоті, знівеченій потворним візантійським аскетизмом. Юнак тремтів, як напнутий могутньою рукою лук, готовий щомиті випустити вбивчу стрілу. Він чекав на ту слушну мить, коли князь і дружина уп'ються — тоді легше дістатися до багаття й доконати боговгодне діло.

Яцемир мав умовити князя зняти свій бойовий панцир і підпоїти Святослава медом, щоб в разі чого він не

міг чинити опору. Йона це знав і мав намір підійти до дужого князя ззаду. Адже ж він чернець, а не воїн і не може стати до двобою з князем, що ціле життя своє не розлучався з мечем. До того ж, що там лицарські звичаї, коли ходить про Боже діло? Рука Господня чинить так, як то зручніше, не турбуючись за земні чистоти. Нечестивець ляже трупом од зрадницького удара в спину, а не на полі слави!

Йона чекав довго, а зваживши, що час починати діло, зліз з дерева і поповз через хаші до багаття.

З табору неслися співи підпилих дружинників, гарчання псів та іржання коней. Обережно Йона підійшов до вартового, що напівлежачи догризав кабанячу кістку й привітався. Дружинник впізнав юнака і охоче згодився супроводити його до Яцемира, якому нібито чернець мав переказати якісь вісті. Пси кинулися були на незнайому людину, та вартовий розігнав їх ломакою і вони принішкли.

— Ото коло багаття князь і Яцемир. Підійди і вклонися князеві, та повіншуй його добрим полюванням, — навчав дружинник юнака.

Засунувши руку під чернечу рясу, Йона спробував, чи гаразд меч виймається з піхов. Потому він перехрестився і, сповнений незламної рішучости, рушив до багаття. Спина князева вигідно чорніла на огняному тлі і ця чорна пляма увібрала всі прагнення ченця.

Саме тоді, як князь перекинув турячого рога з пінним медом, Йона наблизився так, що міг би кінчиком меча дістати до гаптованої сорочки Святослава, а зробивши крок, не зле доконати діло кари Божої. Та чернець стрибнув так, ніби цілі гони були між ним і метою. Меч пронизав спину князя і приколов нечестиве його тіло до землі.

Навколо щось ухнуло і затихло. За мить вчинився галас людей, і собаки жалібно завили, почувши смерть людини-господаря.

Йона скам'яніло тримав держално меча в руці, і з великих очей його лилося пр-оміння жаху на важке тіло, що зсунулося на бік так, що кінчик меча виковирнув шматок землі... Холодна осіння земля ударила в обличчя ченця і він випустив держално. Труп упав на бік і востаннє здригнувся.

Йона випростався над багаттям і підніс руку, щоб перехреститись, але важкий удар палиці по голові загасив його свідомість і далі він не чув і не бачив, що коїлось навколо.

— Негайно одрубати голову і кинути псам! --- задзвенів владний голос князя Святослава. Він схилився над тілом свого поплічника Яцемира і власними руками вииняв зрадницького меча.

Яцемир був мертвий. При світлі багаття князь вдивлявся в його обличчя, та крім закам'янілої муки нічого не бачив.

— Стійте! — гукнув князь на слуги, — не рубайте голови тому ченцеві!

Мусів князь знати, за віщо наклав головою Яцемир, а про це може сказати тільки вбивця. Але слуги доповіли, що чернець сконав од удару по голові.

Скорбота і гнів змішалися на обличчі князя. Слуги тремтіли, стоячи колом навколо свого князя, і воїни тримали руки на держалнах мечів, готові з першого ж наказу рубати голову, кому завгодно. Та князь мовчав, все нижче схиляючися над трупом. Він, що звик торошити черепи власними руками, був украй вражений смертю серед бенкету.

— Не печалуйся, князю, над другом і послухай мене, — почув Святослав голос свого найстаршого дружинника й найдовіренішого радника, семидесятилітнього діда Жамайла. Князь не розлучався з ним ні вдень, ні в ночі, ні в боях, ні на бенкетах. Ще замолоду його було приставлено до Святослава навчати військової справи юного князя, а коли князь змужнів, дід залишився при ньому найближчою людиною.

Жамайло взяв князя за руку, поштиво схилившись на знак покори своєму державцеві, але і в ознаках покори і поштивих словах чулося, що Жамайлова воля була над князеву. Він одвів Святослава вбік, посадив його на медвежу шкуру й почав голосом тихим і проникливим казати:

— Князю, убивця — небіж Яцемирів. Він убив дядька, що годину тому намовив тебе зняти панцира...

— На що ти, старий, натякаєш? — погрозово запитав князь.

— Я ні на що не натякаю, князю, а тільки говорю те, що й ти знаєш. А ти, князю, знаєш і те, що ніколи ні в яких обставинах Яцемир не вмовляв тебе скинути панцира, та ще й так настирливо. Навпаки Яцемир завжди твердив, що зброя мусить завжди бути при лицареві...

— Ти щось плутаєш, старче — відказав князь тихо.

— Я не плутаю, князю, а те кажу, що було, і нічого від себе не додав. Юнак, небіж Яцемирів, ще вчора розмовляв зі своїм дядьком на твоєму подвір'ї... Вони надто довго розмовляли... Яцемир любив хлопця і піклувався ним, як власною дитиною. Юнак не згірше ставився до дядька... Я це знаю, князю, бо піклуюся твоєю безпекою. Я дещо, князю, зрозумів, та на жаль пізно, коли тіло твого тівуна лежить холодне...

— Що ж ти зрозумів, старий? — запитав могутній князь свого воїна, як запитують діди бабусю за цікаві їм речі.

— Я зрозумів, князю, що удара готовано тобі.

Святослав схопився на рівні ноги й грізно подивився на старого, що покірливо схилив голову перед своїм князем ще нижче.

— То діду, теревені, дурні теревені!

Князь наблизився до група Яцемирового і, одкинувши плаща, яким укрили його слуги, пильно почав вдивлятися в непорушне обличчя. І що довше він вдивлявся, то більше в його уяві спливало давно забутих подій, слів і картин, викреслювалася на сірому тлі давно минулого напівзабутого підступна душа тівуна Яцемира... На обличчя князева спала похмура тінь і він, важко ступаючи, підійшов до Жамайла і мовив:

— Може, діду, й так.

Старий, на слова князя, тихо, ледве помітно вклонився.

— Але що ж робити?

Жамайло на одну лише мить підвів голову на рівень голови князя і знову схилив її.

— Так що ж робити? — з притиском повторив своє запитання Святослав, і не діждавшись відповіді, грізно мовив:

— Я вивішаю їх, старий, чуєш? Я вивішаю їх до одного!

Горді слова князя не справили вражіння на Жамайла. Дід знав, що буде зроблено так, як він скаже, а не так, як схоче князь.

— Ти, князю, справедливий, як небо, і слова справедливого гніву чую я нині з твоїх уст, але вивішавши ченців, ти не зменшиш злоби на себе, а умножиш її. Справедливість, князю, золото. Воно цїни неоціненої, а м'яке, як олово, а мудрість, князю, то сталь, вона тверда і гнучка, тому володіє всіма скарбами землі...

Святослав дивився в землю і слухав свого радника. Палкий гнів його ущух і серце остудив холод мудрости.

— Правити людьми греба не справедливістю, а мудрістю...

Старий замовк і схилився на коліна, немов віддаючи себе на ласку князя. Святослав обняв старого і поставив на ноги.

— Так, що ж діяти, старче? — тихо спитав він.

Жамайло знав, що тепер князь прийме все, що він йому не скаже. Помовчавши, він підвів свою сиву голову.

— Їдь, князю, на ранок до Васильова до ігумена Тодосія та даруй йому провини його. Він відчує твою силу, князю, і більше не посміє перечити тобі та ганьбити діла твої. Хай повертається до Києва і будує храм, який він давно збирався будувати. Не жалуй, князю, скарбів, дай і людей і гроші на будівлю, і злоба ченців обернеться на ласку і покору тобі.

Князь нижче і нижче схилив голову, що означало згоду його чинити по словах діда.

— Будь, князю, мудрий і не знищуй зброї, що дасть тобі безліч перемог над народами і землями... Ченці, князю, то зброя, могутня зброя, але треба вміти володіти нею...

Жамайло замовк, а князь в задумі промовив:

— Так, діду, так.

Другого дня у присадкуватій халупі монастирського дворища у Васильові земна і небесна влада тричі цілувалися на знак згоди, миру і єдности.

Врочисто було відсвятковано киянами та братією печерською повернення князя Святослава та ігумена Тодосія до Києва. Ченці й міщани з духовенством вийшли назустріч і ігумен відправив врочистого молебня.

А увечері відбулася у княжому теремі вечёр'я без гу-
слярів і скоморохів, без вина і дівчат, перша чернеча ве-
чер'я у теремі Святослава. Суворий бо печерський аскет не
потерпів би ні пияцтва, ні музики, ні співів. Князь затаєно
злосливо порався коло кабанячого окоста, а ігумен запивав
водою сухарі...

Почали вечерю довгими й нудними молитвами, моли-
твами ж і закінчили.

Аж тоді, коли ігумен Тодосій був далеко од княжого
терема, до світлиці вкотили бочку з медом, покликано гу-
слярів та скоморохів, а у присінцях теремових чекали на
свою чергу дівчата... Почалася справжня вечеря лицарів.

А ченця Йону другий день вже терзали вовки на лісо-
вій галявині й дивувалися, що він жилавий і несмачний, як
святий з візантійської ікони...

З М І С Т :

	Стор.
Олекса Слісаренко	3
Тварина	5
Останнє слово	25
Без компасу	45
Драма в темному коридорі	65
Ігумен і князь	87
